

Міністерство культури та інформаційної політики України
Департамент культури ВО КМР (КМДА)
Музей історії Десятинної церкви

Давньоруські церкви України

До Дня Української Державності
2023

До цього огляду давньоруських церков України вміщено споруди, які частково чи повністю збереглися до XXI ст., відновлені як наукова реконструкція, музеєфіковані або трасовані на місцевості підмурки споруд.

Пам'ятки представлено за територіально-хронологічним принципом.

Упорядник: старший науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви Андрій Чекановський.

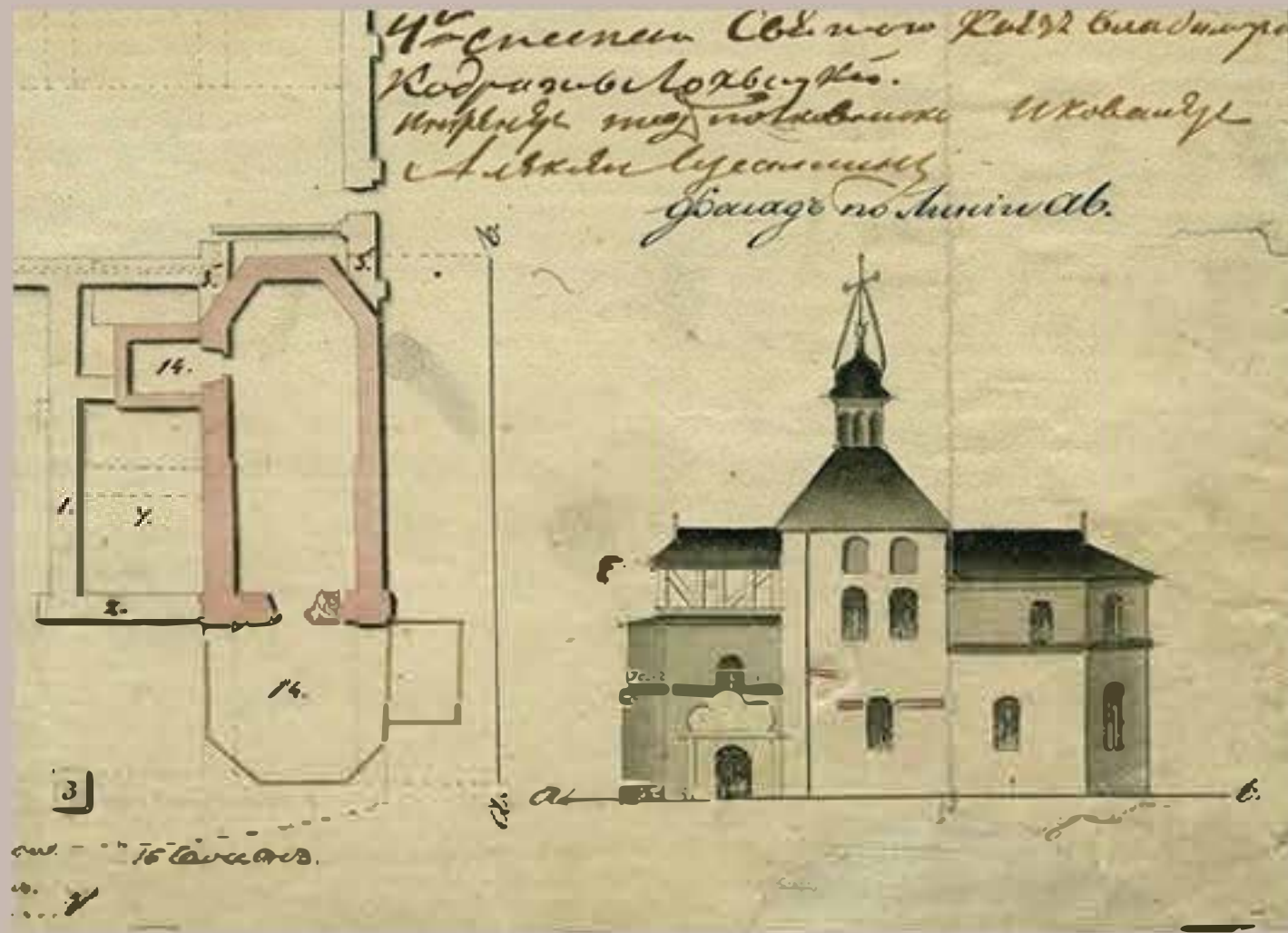

Десятинна церква – найдавніший зразок давньоруської мурованої архітектури і символ цивілізаційного вибору, який визначив європейське майбутнє нашої країни. Збудована 996 року «майстрами з Грек», яких Володимир запросив з Візантії. На утримання церкви князь виділив десяту частину князівських прибутків – десятину, звідки й походить її назва. «Се даю церкви сей святей Богородице от имения своего и от моих град десятую часть» («Повість минулих літ»). Більшість сучасних дослідників вважають, що вона була освячена як церква Успіння Пресвятої Богородиці. У церкві зберігалися шановані християнські святині та богослужбові книги. Припускають, що тут виник перший осередок давньоруського літописання. Церква стала усипальницею київських князів і княгинь, до неї було перенесено поховання першої княгині-християнки Ольги – бабці Володимира, перепоховані останки князів Ярополка та Олега. У церкві зберігалися мощі священномученика Климента, Папи Римського. Архітектура й оздоблення церкви, які мали відобразити її місіонерське значення, стали взірцем для храмів Давньої Русі. У XII ст. частина її стін була перекладена (західна і південна, південно-західний кут. У 1240 році під час штурму Києва ханом Батиєм, коли під склепіннями Десятинної церкви кияни шукали порятунку, за свідченням літопису, вони зруйнувалися: «Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, (і) од тягара повалилися з ними стіни церковні».

Але й після руйнування пам'ять про цю східнослов'янську святиню не була втрачена, а територія залишилася сакральною для віруючих. Зокрема, у 1605 році тут діяла церква святого Миколи Десятинного, у середині XVII ст. з ініціативи Київського митрополита Петра Могили було збудовано

храм Різдва Пресвятої Богородиці, а руїни давньої церкви були усвідомлені як важлива історико-археологічна та архітектурна пам'ятка.

2 серпня 1828 року освятили початок будівництва на тому ж місці нової церкви за проєктом архітектора П. В. Стасова. 15 липня 1842 року нову Десятинну церкву Різдва Пресвятої Богородиці освятили. У 1936 році її було знесено комуністичною диктатурою в рамках антирелігійної кампанії.

Пам'ятка неодноразово досліджувалася археологами, останній раз у 2004–2011 роках.

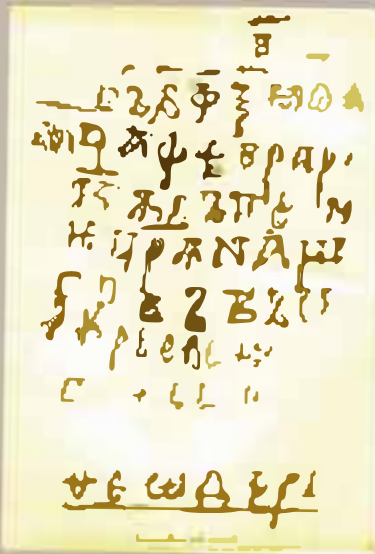
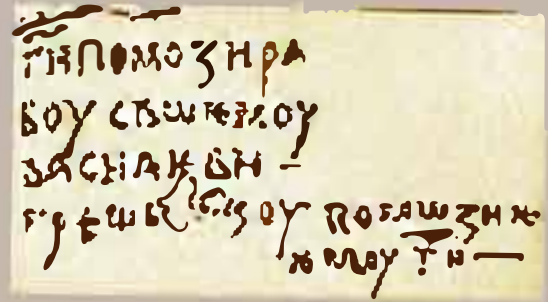

Софійський собор у Києві – один з найдавніших храмів, серед тих, що збереглися. У «Повісті минулих літ» заснування Софійського собору значиться під 1037 роком; у Новгородському літописі подія датується 1017 роком. Німецький єпископ Тітмар Мерзебурзький згадує під 1018 роком Софійський монастир у Києві. Собор присвячено Софії – Премудрості Божій – одній з найскладніших абстрактних категорій християнського богослов'я, що має багато тлумачень. За апостолом Павлом, Софії символічно відповідає іпостась Христа – втіленого Слова Божого. Пізніше, коли поширилося ототожнення Софії з Божою Матір'ю, престольне свято київського собору перенесли на 8 (21) вересня – день Різдва Богородиці. Київський Софійський собор був однією з найбільших будівель свого часу. Загальна ширина собору – 54,6 м, довжина – 41,7 м, висота до zenіту центральної бані – 28,6 м. У 1690–1707 роках митрополит Варлаам Ясинський провів капітальний ремонт собору (при матеріальній допомозі гетьмана Івана Мазепи): у галереях надбудовано поверхи, встановлено 4 нові куполи, перебудовано на бароковий стиль верхи старих веж. Унаслідок ремонтно-реставраційних робіт на межі XVII–XVIII ст. собор зовні набув барокового вигляду, який у своїх основних рисах зберігся донині. У 1843–1853 роках під керівництвом академіка Ф. Солнцева стіни звільняли від пізніших нашарувань тиньку й барокового живопису, очищали примітивними методами, відкриті фрески промальшовували олійними фарбами згідно з первинним виглядом за візантійськими канонами. У 1882 році до західного фасаду прибудували нартекс. Тоді ж було перебудовано бароковий фронтон над західним фасадом, якому надали псевдовізантійської форми.

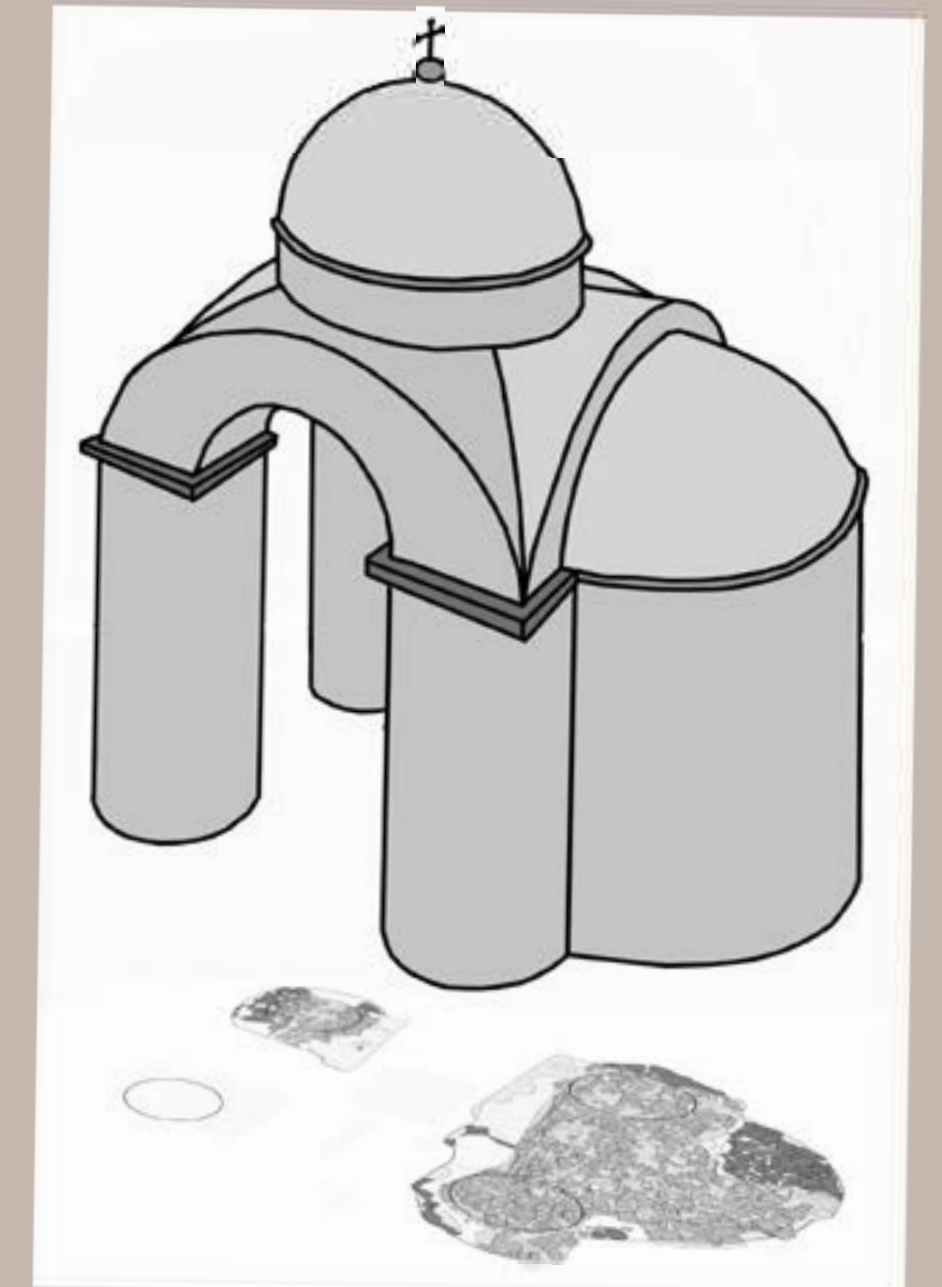
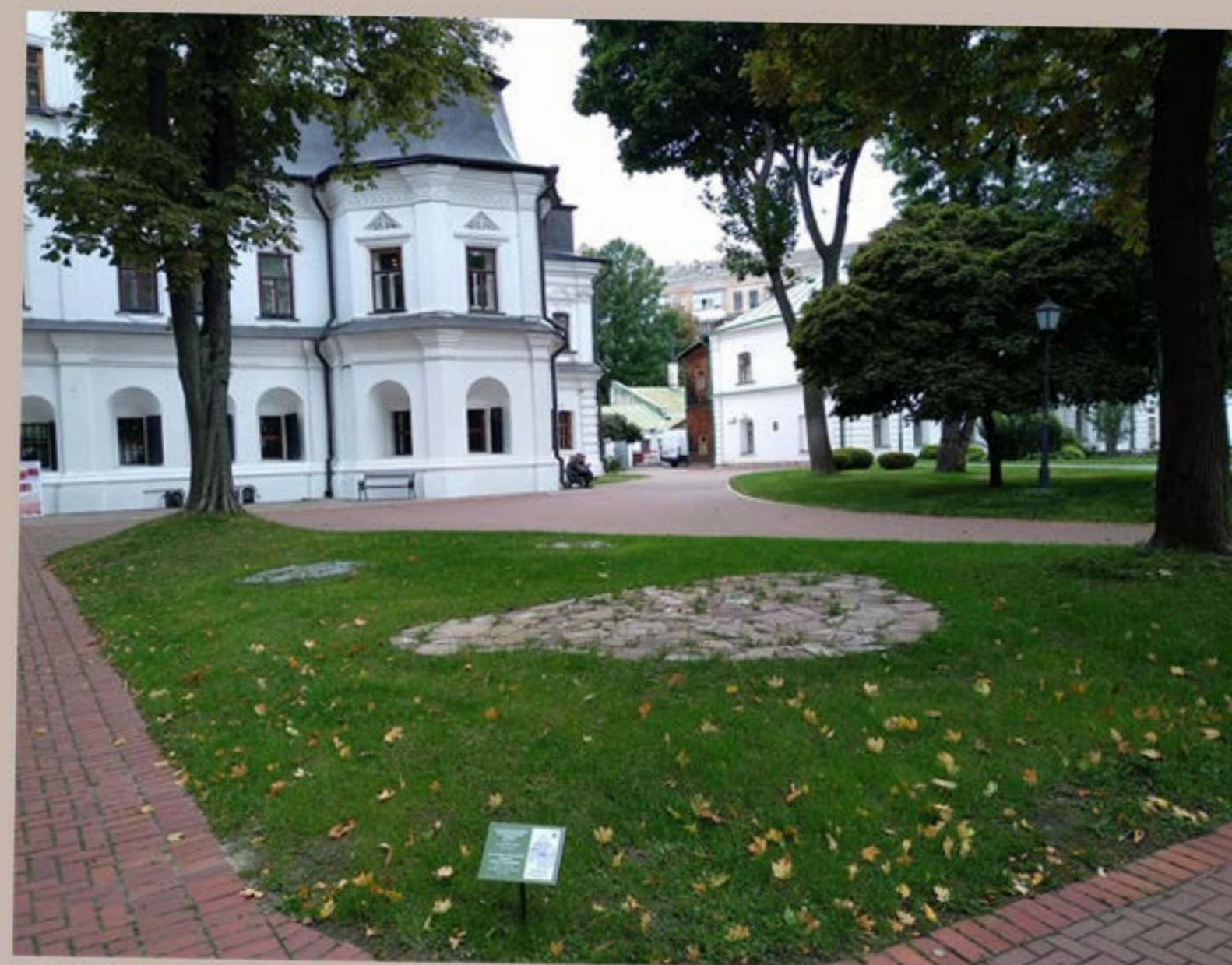
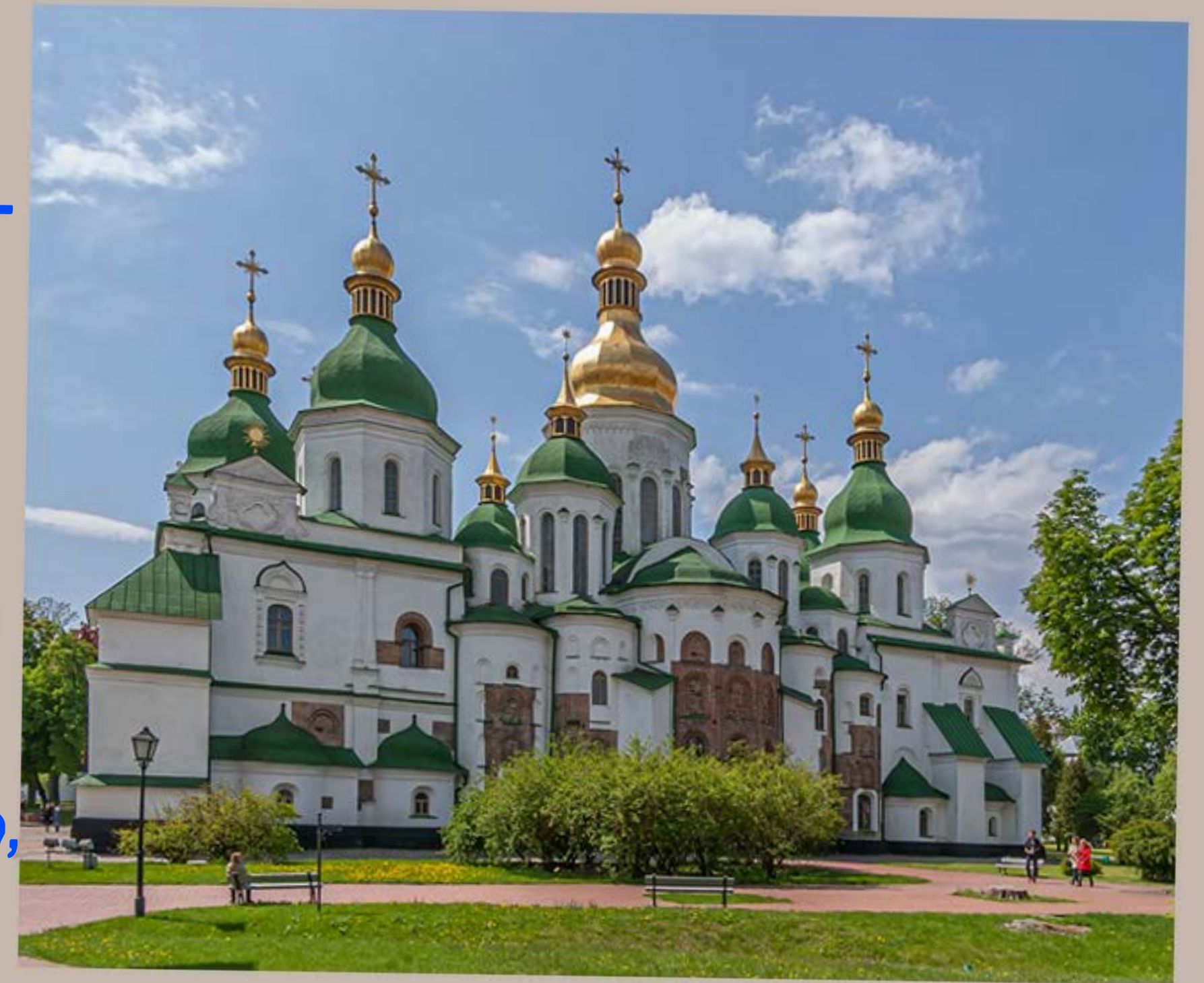

Костелівна в Софії - јасно јој Јакобс Пінкис Радікул Делі Дос Триумфаліст 1637. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

В інтер'єрі собору збереглися 260 кв. метрів мозаїки та 3 тисячі кв. метрів фресок XI століття. На стінах Софійського Собору досі є написи та малюнки, залишені священниками та відвідувачами собору. Ці написи та малюнки мають загальноприйнятту назву – графіті. На сьогодні виявлено понад 7000 графіті XI – початку XVIII ст. Вони містять цінні відомості про різні аспекти життя Київської Русі – зокрема, збереглися записи про смерть Ярослава Володимировича (Мудрого), автограф Володимира Мономаха, запис про мирний договір, укладений наприкінці XI ст. між князями Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославичем на річці Желань, про купівлю княгинею, дружиною Всеволода Ольговича, Боянної землі (середина XII ст.). У результаті археологічних досліджень виявлено монастирський мур, каплицю, північну апсиду, інші об'єкти давньоруського часу.

«Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він... потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці».

Золоті ворота – головна брама стародавнього Києва. Названі за аналогією з брамою у Константинополі. Перша згадка про Золоті ворота з надбрамною церквою Благовіщення міститься в Руському літописі під 1037 роком в розповіді про будівничу діяльність Ярослава Мудрого. Повідомлення про Золоті ворота Києва під 1018 роком є в польській хроніці Аноніма Галла (початок XII ст.) у розповіді про взяття міста Болеславом Хоробрим і меч «Щербець». У 1584 році Мартин Груневез, описуючи Золоті ворота, зазначив, що «...Зверху над нею збудована каплиця – за звичаєм русинів...». Павло Алеппський 1643 року описував «руїни високої брами з кам'яною баштою». У XVIII ст. ворота були вже сильно зруйновані, збереглися лише склепіння проїзду без надбрамної церкви.

У середині XVIII ст. їх було визнано небезпечними й засипано землею. Нову браму спорудили поряд. У 1833 році дозвіл на археологічні розкопки надав київський генерал-губернатор Василь Левашов, а ініціатором виступив Кіндрат Лохвицький, археолог-аматор і чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові.

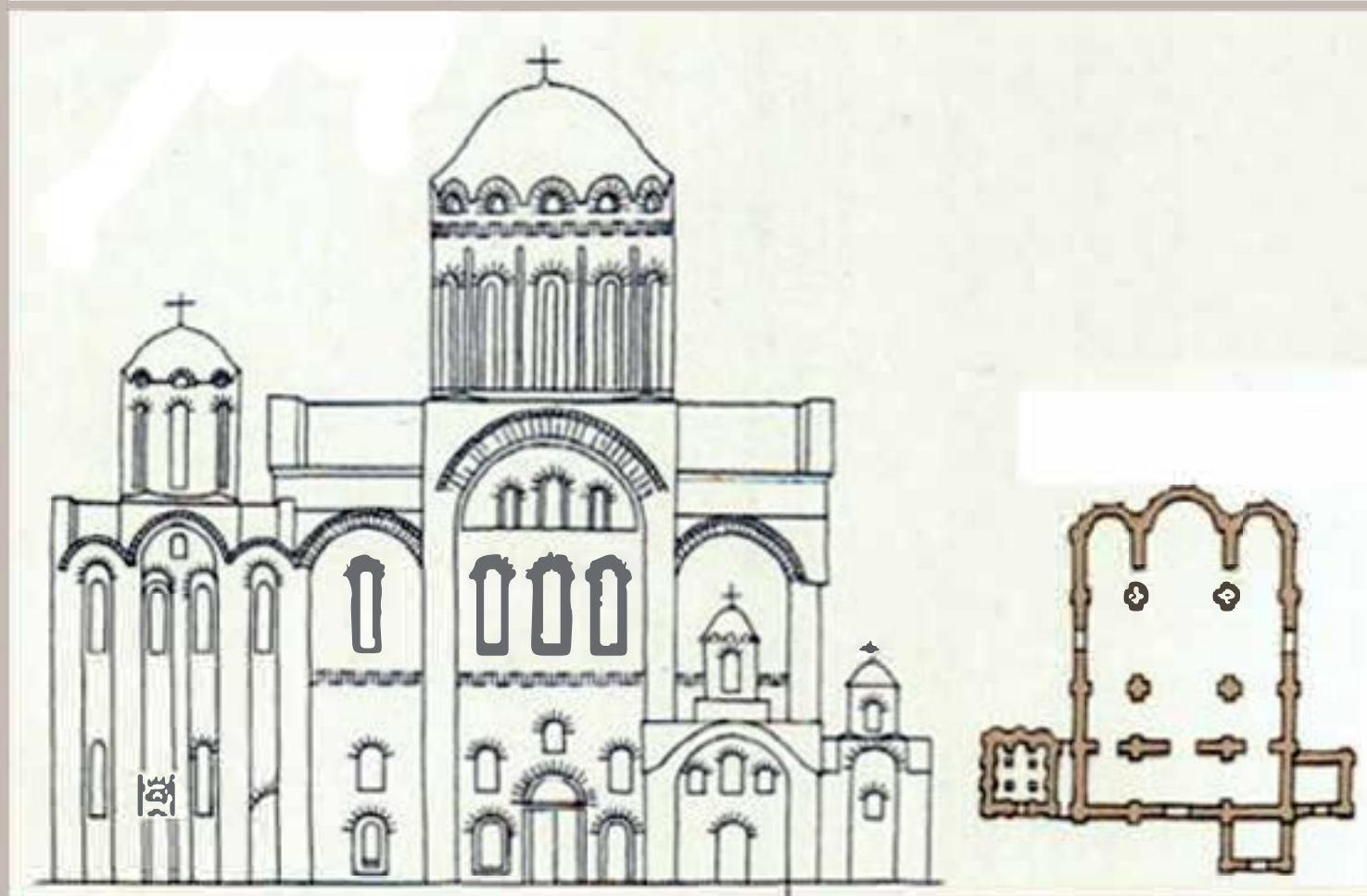
У 1837 році інженер Ф. Мєхович звів контрфорси біля східної стіни і з'єднав стіни металевими балками. У квітні 1982 року над руїнами Золотих воріт звели павільйон у давньоруському стилі (автори реконструкції – архітектори Євгенія Лопушинська, Микола Холостенко, археолог Сергій Висоцький). Усередині реконструйованого павільйону Золотих воріт розташовано музейну експозицію.

Успенський собор Києво-Печерської лаври побудований з ініціативи Феодосія Печерського за ігумена Стефана. Початок будівництва – 1075 рік, закінчення – 1 липня 1078 року. Ктиторами Великої церкви Печерської, зазвичай, називають великих київських князів Ізяслава і Святослава Ярославичів, які виділили землю й гроші на будівництво. Варяг Шимон надав свій золотий пояс, який став будівельним модулем: собор повинен був мати ширину в 20 поясів, довжину в 30 і висоту в 50 поясів. Поряд із цими реальними фактами про заснування собору одразу зв'явилися легенди. В архітектурі Успенського собору багато новацій порівняно з храмами попереднього часу. В основі собор був шестистовпним хрестовокупольним одноверхим храмом з трьома навами, які назовні закінчувалися гранчастими апсидами. Стовпи у перетині мали форму хреста. Пропорції ширини до довжини храму (2:3) стали основними для інших храмів княжої доби. Фасади були розмежовані плоскими пілястрами, з півкруглими вікнами між ними. У зовнішньому декорі були використані орнаменти із цегли (мандрові фризи). Археологічними дослідженнями на території собору виявлено кубики смальти та фрагменти фрескового тиньку, що дає підстави припустити оздоблення первісного собору як мозаїками, так і фресками. Але ніяких значних залишків цього опорядження не збереглося. У 1088–1089 роках біля північно-західного рогу собору побудовано придільну церкву святого Іоанна Предтечі. Собор став місцем поховання церковних діячів, членів князівських сімей, знаті. У 1091 році в соборі було урочисто перепоховано його засновника Феодосія. У 1109 році в спеціально прибудованій каплиці було поховано княжну Євпраксію Всеволодівну.

Реконструкція собору XI–XIII ст. М. В. Холостенка

Писемні джерела зафіксували поховання ще кількох князів та представників знаті кінця XI – XII ст. Побудова довкола собору поховальних каплиць-крипт, яка розпочалася у XII ст., відновилася наприкінці XIV ст. і тривала до кінця XVII ст. Наприкінці XIV ст. тут були поховані київські князі Скиргайло Ольгердович та Володимир Ольгердович, у 1471 році –

Семен Омелькович, коштом якого 1470 року було виконано великий ремонт храму. У 1533 році в соборі було поховано князя К. Острозького. У 1579 році його син, В.- К. Острозький, спорудив над могилою батька пишний скульптурний ренесансний надгробок. Значні будівельні роботи були проведені в соборі за митрополита Петра Могилу, який теж був у ньому похований. Перебудови середини XVII – початку XVIII ст. поступово перетворили собор на бароковий храм. Після захоплення Києва Вермахтом 3 листопада 1941 собор було зруйновано потужним вибухом. У 1945–1971 роках руїни храму розчищено від завалів, проведено архітектурно-археологічні дослідження та консервацію вцілілих решток. У 1981 році було ухвалено рішення відбудувати собор. Відбудова собору розпочалася в 1998 році, освячення відбулося 24 серпня 2000 року. Собор відновлено в барокових формах середини XVIII ст.

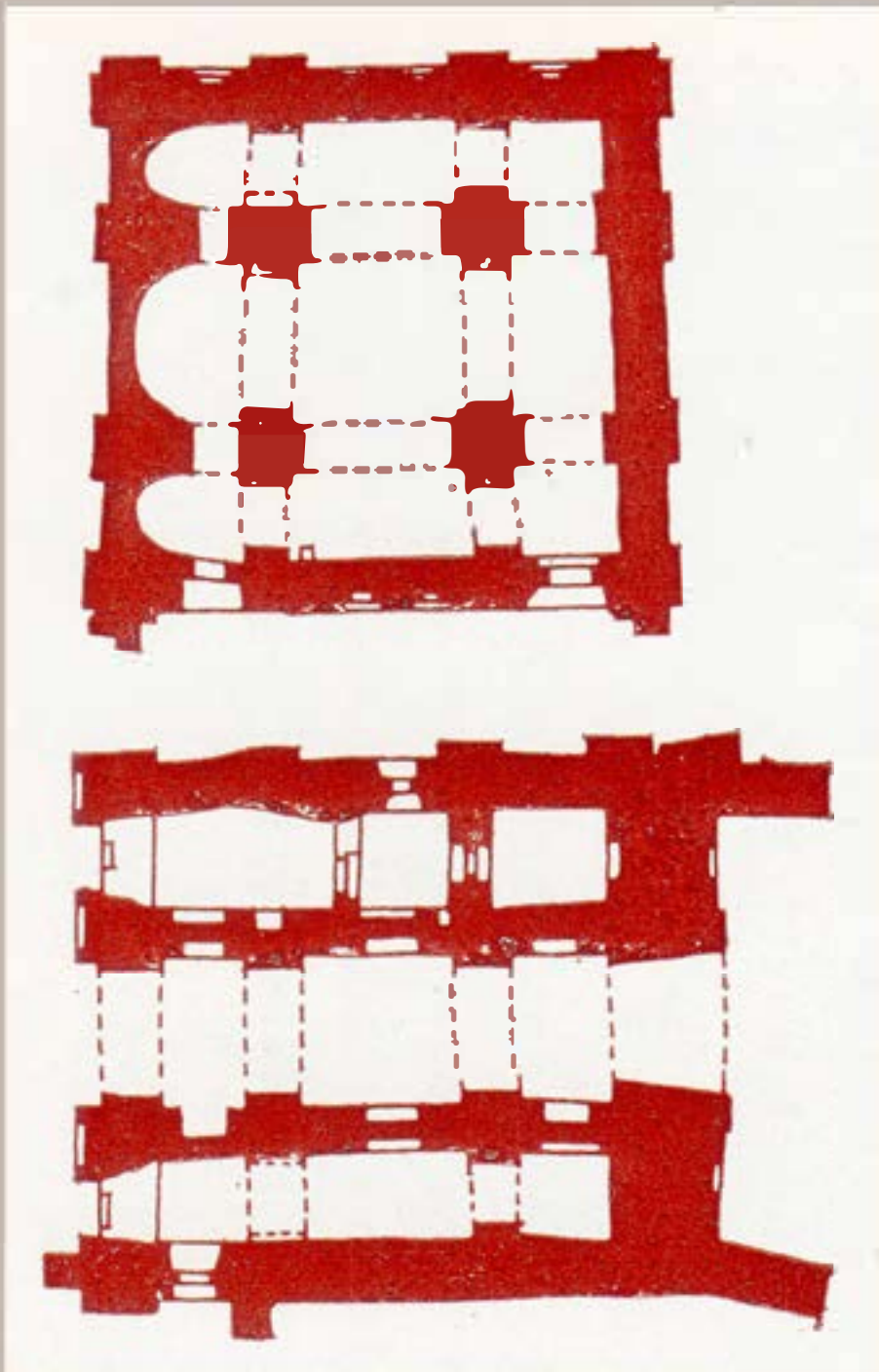

Реконструкція Ю. С. Асєєва

Троїцька надбрамна церква—церква над головною брамою Києво-Печерської лаври. Єдина серед наземних споруд лаври, яка збереглася неушкодженою з давньоруських часів. Була побудована у 1106–1108 роках на кошти чернігівського князя Святослава Давидовича, який прийняв постриг у Києво-Печерському монастирі під ім'ям Миколи Святоші. До споруди в давньоруський час примикала мурована огорожа, яка оточувала монастир. Церква міститься на другому ярусі будівлі над брамою. У плані споруда є невеликою і майже квадратною (11,5×11,0 м). Чотири масивні стовпи розділяють інтер'єр церкви на три нефи, кожен з яких має апсиди сферичної форми зі східного боку, на стіни і стовпи спирається склепіння і барабан купола. Відмінною особливістю церкви є те, що тут ніколи не було хорів. У 1730–1740-х роках східний та західний фасади церкви оздобили в стилі українського бароко. Живопис Троїцької надбрамної церкви – найцінніша пам'ятка українського художнього мистецтва початку XVIII ст. Він вирізняється бездоганним малюнком, виразністю фарб, високою композиційною майстерністю і нараховує понад 100 композицій. Фреска в центральній апсиді церкви присвячена Першому Нікейському Вселенському собору. У центрі композиції серед багатьох фігур можна впізнати імператора Константина, оточеного церковними ієрархами. Художники зобразили їх одягненими в костюми XVIII ст. З лівого боку фрески зображений гетьман Іван Скоропадський. Розписи екстер'єру змінювали досить часто. Останні виконані у 1900–1902 роках. На уступах фортечних мурів ліворуч і праворуч Святих врат у 1901–1902 роках Іван Іжакевич написав композиції «Собор преподобних Ближніх печер» та «Собор преподобних Дальніх печер».

ну споруду з однією апсидою і з похилим дахом, над яким здійснюється одна баня. Церковні приміщення містяться на двох ярусах. Верхній – це

частина хорів давньоруського часу. Отинькована східна частина споруди і купол мають барокові форми середини XVIII ст., західна частина – звільнена від тиньку і демонструє давньоруську будівельну технологію. Під час реставраційних робіт у

1974–1981 роках було виявлено фресковий живопис XI ст., графіті різного часу та розписи XVIII–XIX ст.

Малюнок Т. Г Шевченка

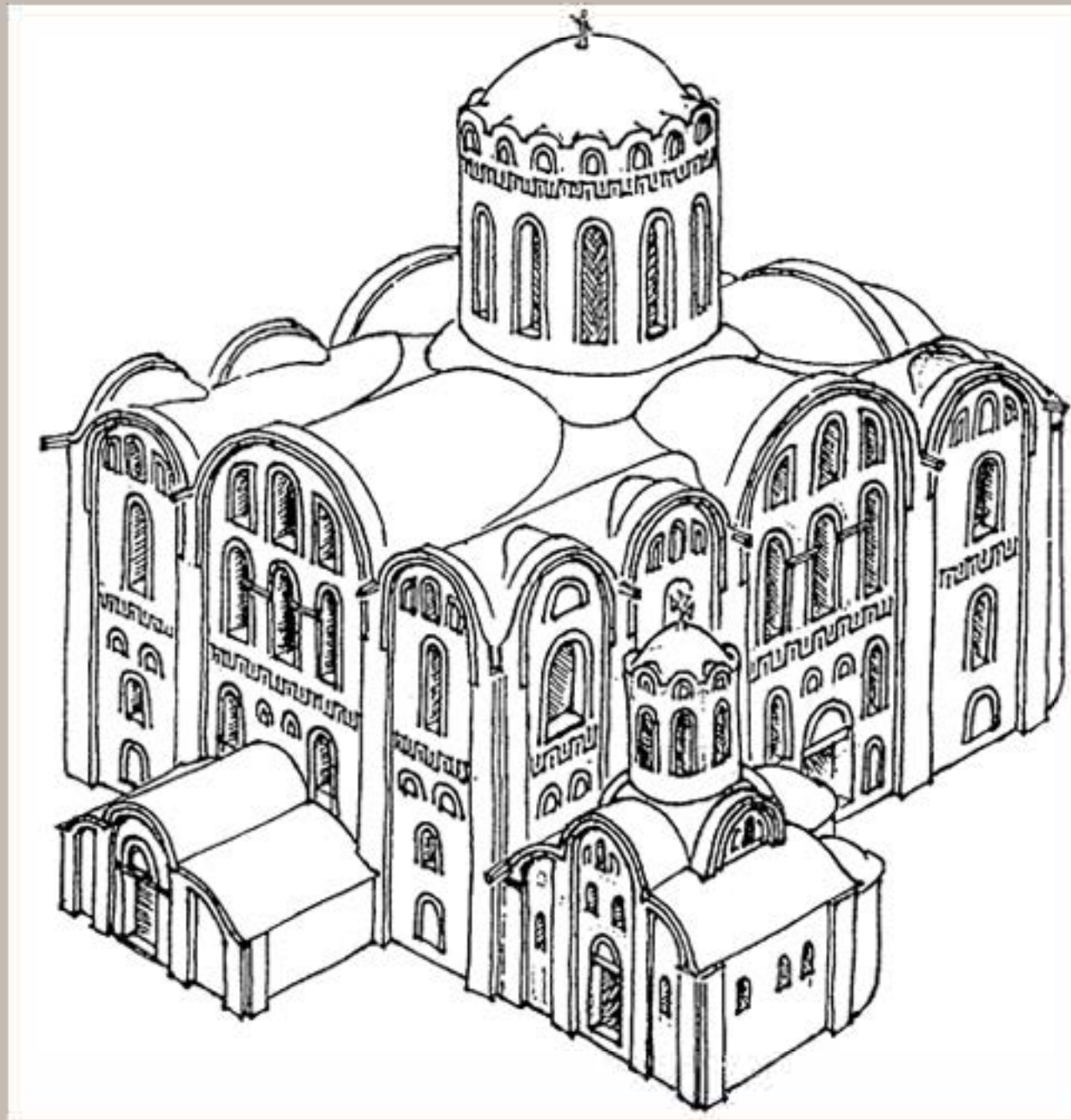
Реконструкція Ю. С. Асєєва

Михайлівський собор – найдавніша споруда Видубицького монастиря, зведена у 1070–1088 роках великим князем Всеволодом, сином Ярослава Мудрого. Хоча будівництво почалось, коли Всеволод був Переяславським князем, а велось у роки його правління Черніговом, саме він вважається засновником монастиря та ктитором собору.

Архітектурно-археологічні дослідження Михайлівського собору (1916 р. – О. Д. Ертель, В. П. Пещанський; 1945 р. – М. К. Каргер, 1972–1973 рр. – І. І. Мовчан) виявили, що спершу він мав вигляд тринавної, шестистовпної споруди, видовженої зі сходу на захід, з вузькими бічними нефами. З півночі та півдня до собору прилягали княжі усипальниці. Східна частина споруди давньоруського часу не збереглася. Вона постраждала від зсувів берега Дніпра, що траплялися внаслідок повеней. У середині XVII ст. власним коштом храм реставрував митрополит Петро Могила. Після пожежі 1760 року собор був відновлений архітектором М. І. Юрасовим. Наступна реставрація була здійснена у 1974–1981 роках. Сучасний Михайлівський собор являє собою кубоподіб-

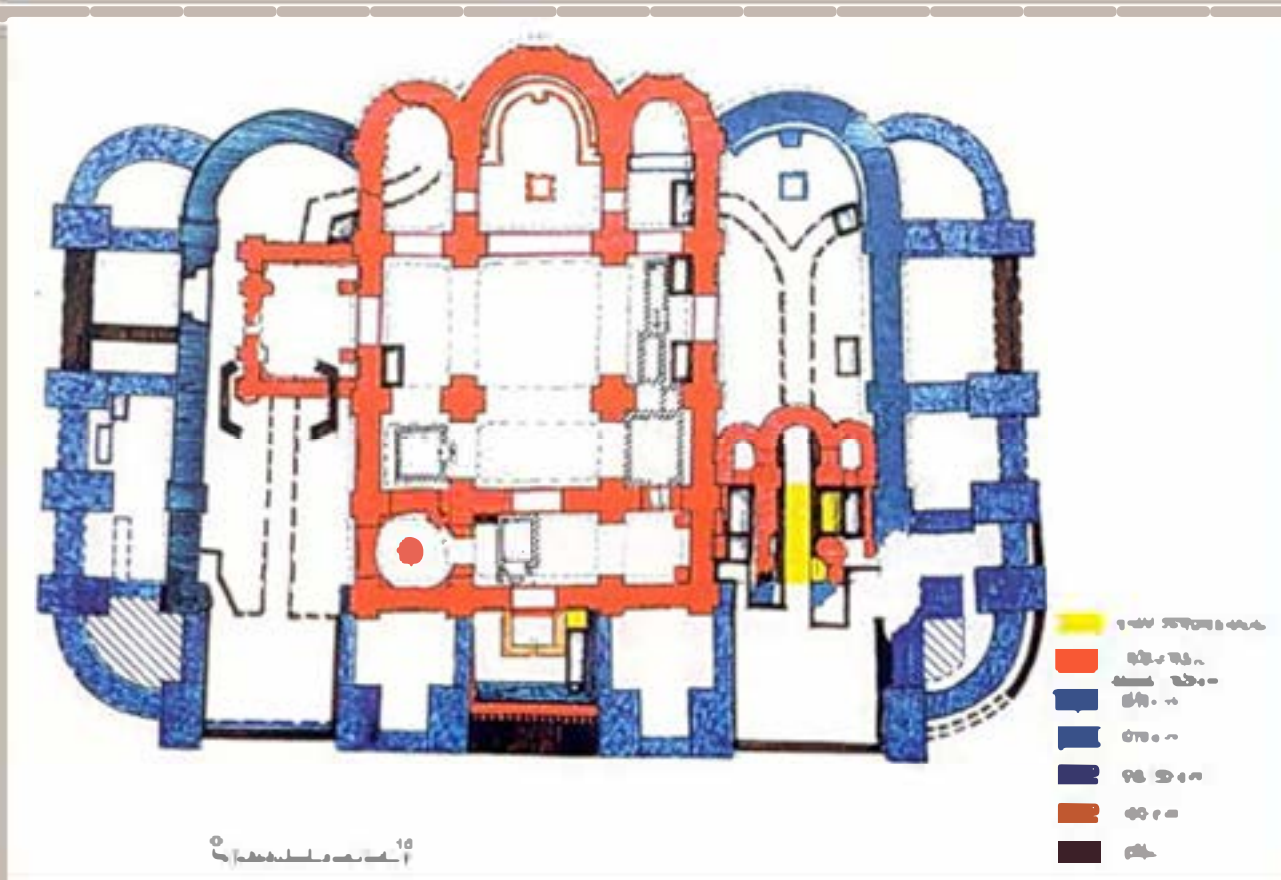

Реконструкція А. Реутова

Михайлівський Золотоверхий собор спорудили в 1108–1113 роках за правління київського князя Святополка Ізяславича, присвятивши її княжому патронуві архангелу Михаїлу. Хрестовокупольний шестистовпний храм із трьома навами, приділами та одним позолоченим куполом. Собор збудовано із цегли-плінфи і каменю на вапняно-цем'янковому розчині технікою «мішаної кладки» з використанням голосників у пазухах склепінь. Його стіни прикрашали мозаїки та фрески, барельєфи на пірофілітових плитах. Тут похований його фундатор Святополк Ізяславич (1113). У різні часи в соборі було поховано князів Святополка Юрійовича (1190), Гліба Юрійовича (1196), митрополитів Іова Борецького (1631), Ісайю Копинського (1640), до 30-х років ХХ ст. тут зберігалися мощі святої Варвари великомучениці (згодом у Андріївській церкві, нині – у Володимирському соборі). Під час монгольської навали в 1240-х роках монастир зазнав відчутних втрат. Монголи пошкодили собор і зняли його позолочені бані.

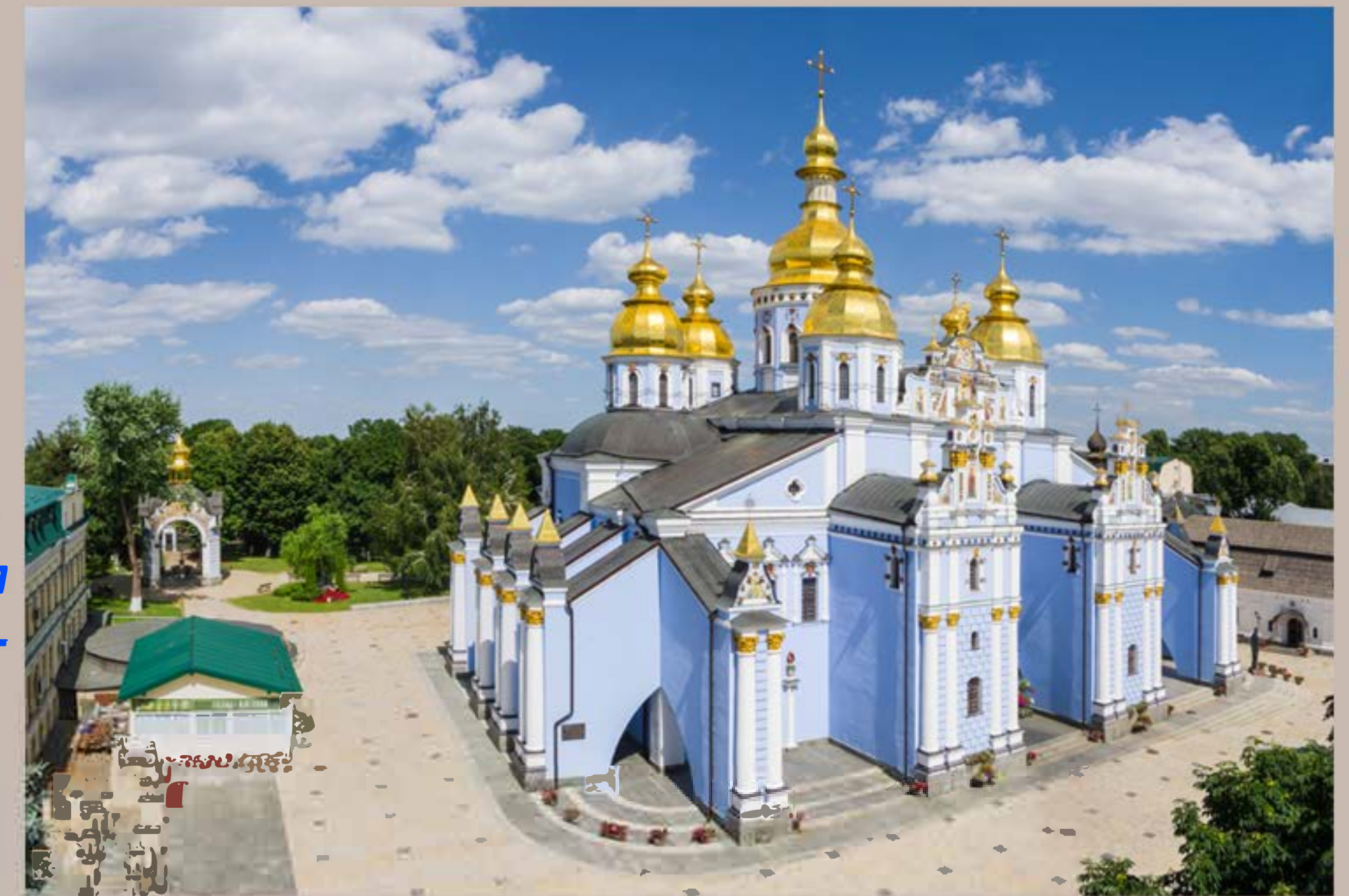

Після численних відбудов та розширень впродовж XVI ст. монастир став одним з найбільших і найбагатших в Україні.

У 1620–1630-х роках Михайлівський Золотоверхий собор був резиденцією митрополитів. У XVIII ст. його розбудували й оздобили в стилі українського бароко. На початку XX ст. храм був семикупольний.

У 1930-х роках він був зруйнований комуністичною владою. Перед руйнуванням собору частину фресок та мозаїк його оздоблення вдалося музеєфікувати. Багато з них було вивезено на росію. Крім мозаїк і фресок, збереглися дві пірофілітові плити з рельєфним зображенням вершників. Третя плита виявлена під час останніх археологічних розкопок.

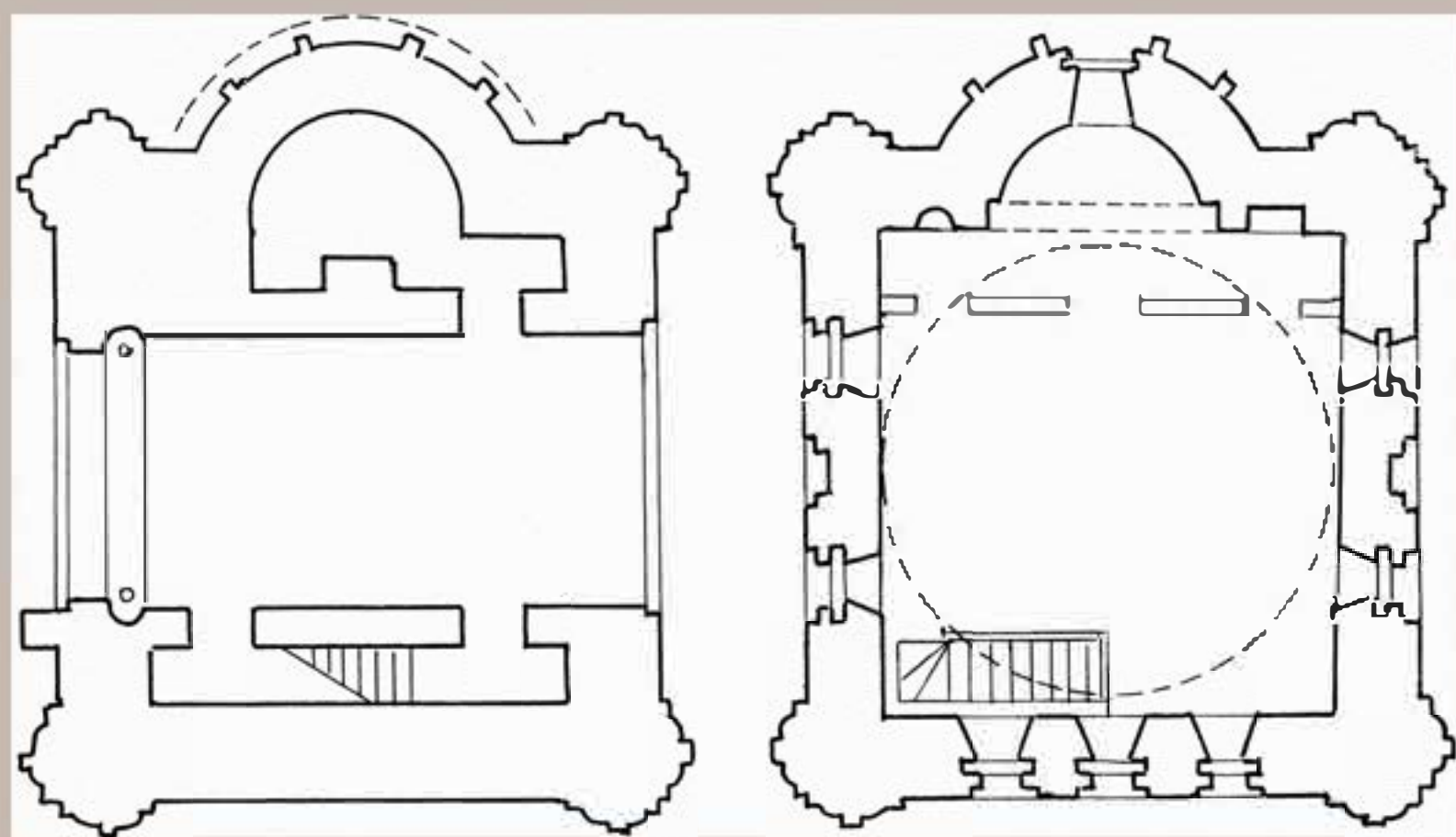
У 1998–2002 роках собор, дзвіницю, Економічну браму з частиною мурів відновлено. У лютому 2001 року чотири фрагменти фресок XII ст. Михайлівського Золотоверхого собору, що зберігалися в Ермітажі, було передано Україні. Під час силового протистояння Євромайдану в соборі двічі (30.11.2013 і 19.02.2014) переховувалися мітингувальники та було розгорнуто тимчасовий штаб. У трапезному храмі апостола Івана Богослова облаштували імпровізований шпиталь. У серпні 2015 року на мурах Михайлівського монастиря з'явилася Стіна пам'яті загиблих захисників України. З 2019 року Михайлівський Золотоверхий собор став кафедральним собором Православної церкви України.

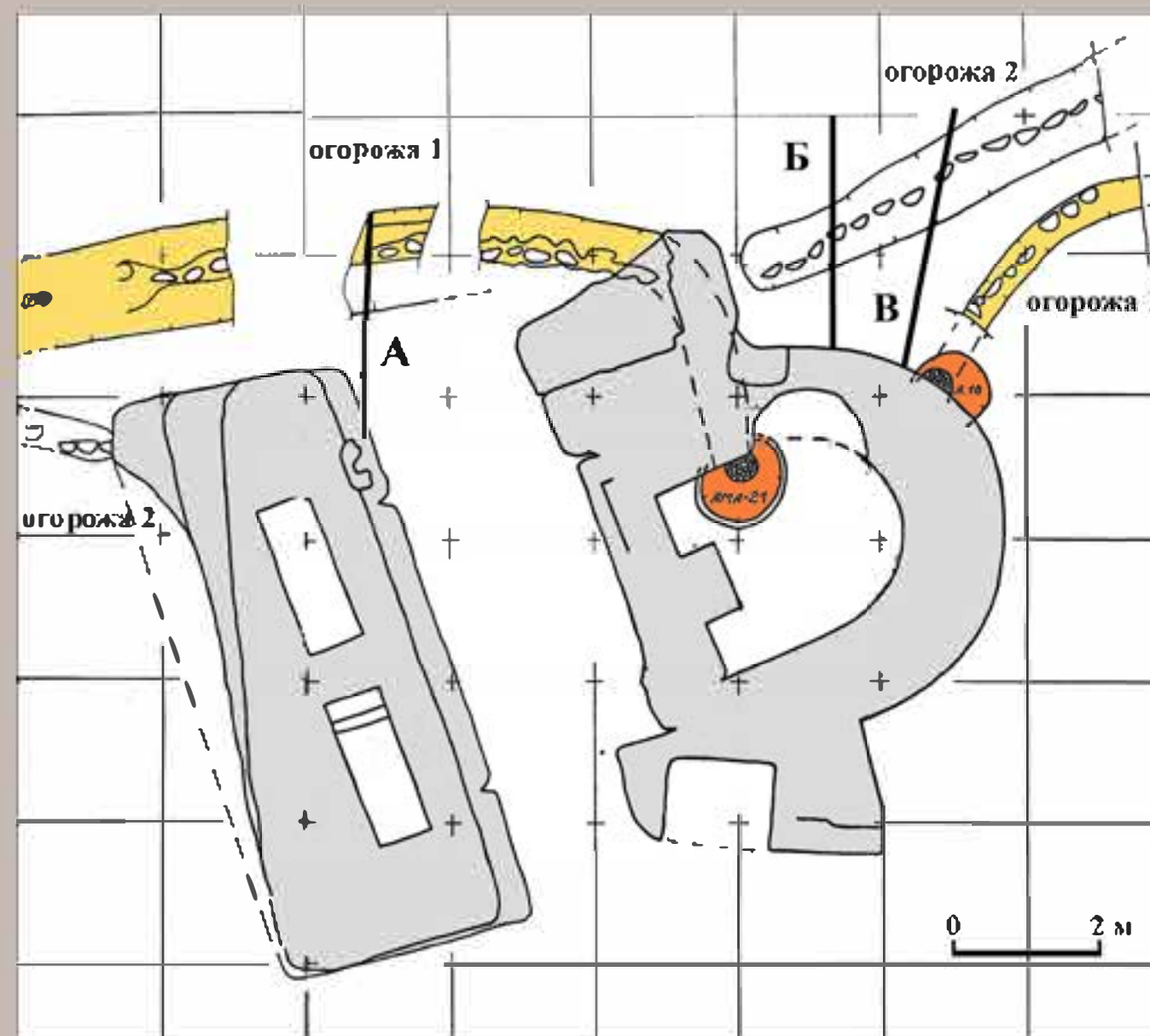

Надбрамна церква Михайлівського Золотоверхого монастиря. На північний захід від собору в 70–80-х роках XII ст. зведено муровану надбрамну церкву, яка не згадується в писемних джерелах, але досліджена археологічно у 1998–1999 роках. Це була невелика споруда з двох паралельних пілонів та проїзду між ними. У західному пілоні були розташовані сходи на другий ярус і приміщення для сторожі, а зі сходу була апсида. На другому ярусі містилася надбрамна церква. Споруда зовні була покрита тиньком, прикрашена фресковим розписом і мозаїчним образом або іконою. На виявленому під час розкопок фрагменті фрески збереглися давньоруські графіті. Зовнішній розмір брами: довжина вздовж проїзду – 8,4 м, ширина – 10,8 м. Кладка з плинфи, рівношарова. У кладці верхніх частин брами – сліди ремонту пальчастою цеглою. До брами підходила потужна дерев'яна огорожа. Споруда зруйнована, вірогідно, у другій половині XIII – на початку XIV ст. Її рештки нині перекрито захисним павільйоном.

Реконструкція А. Реутова

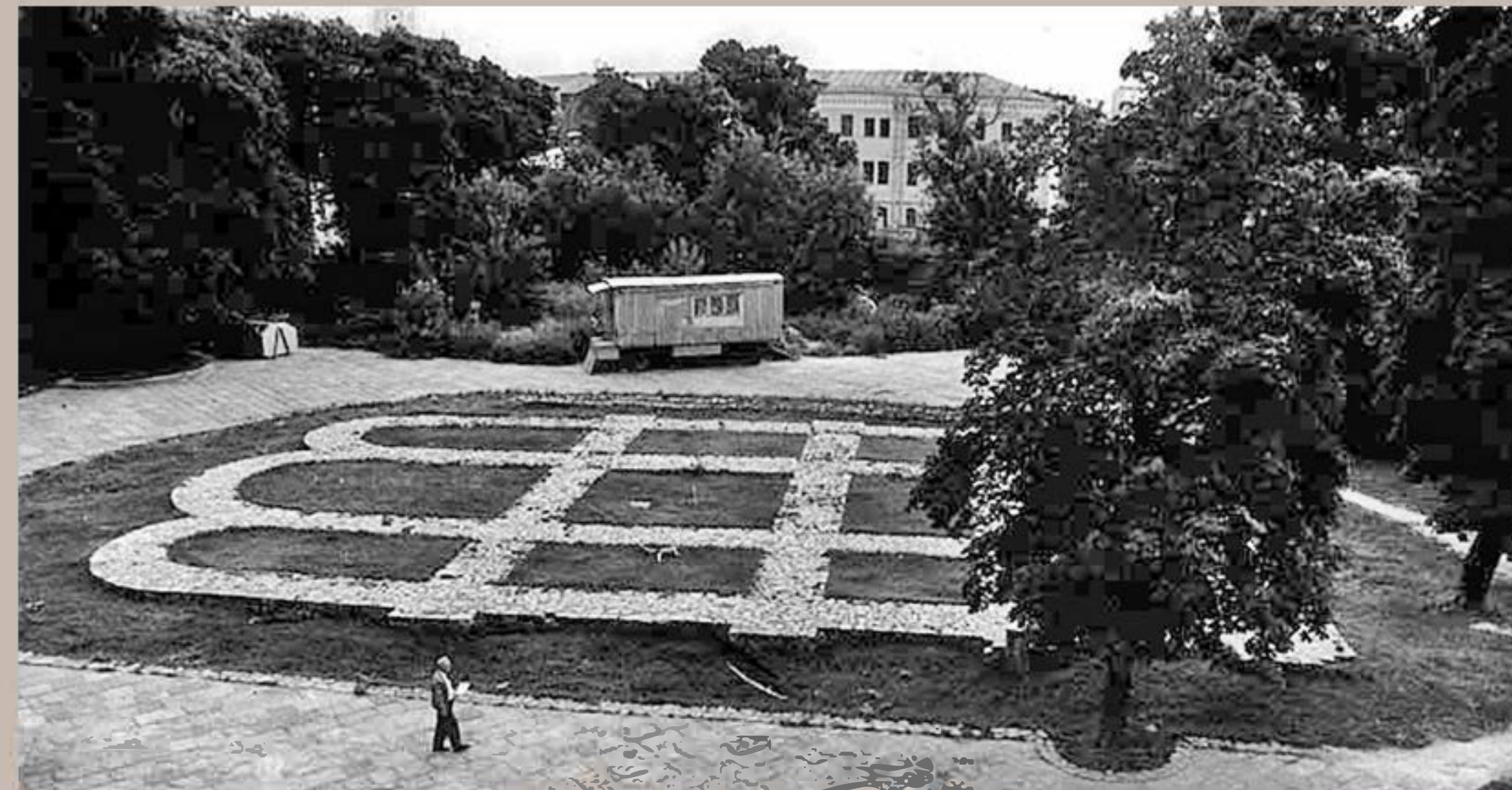
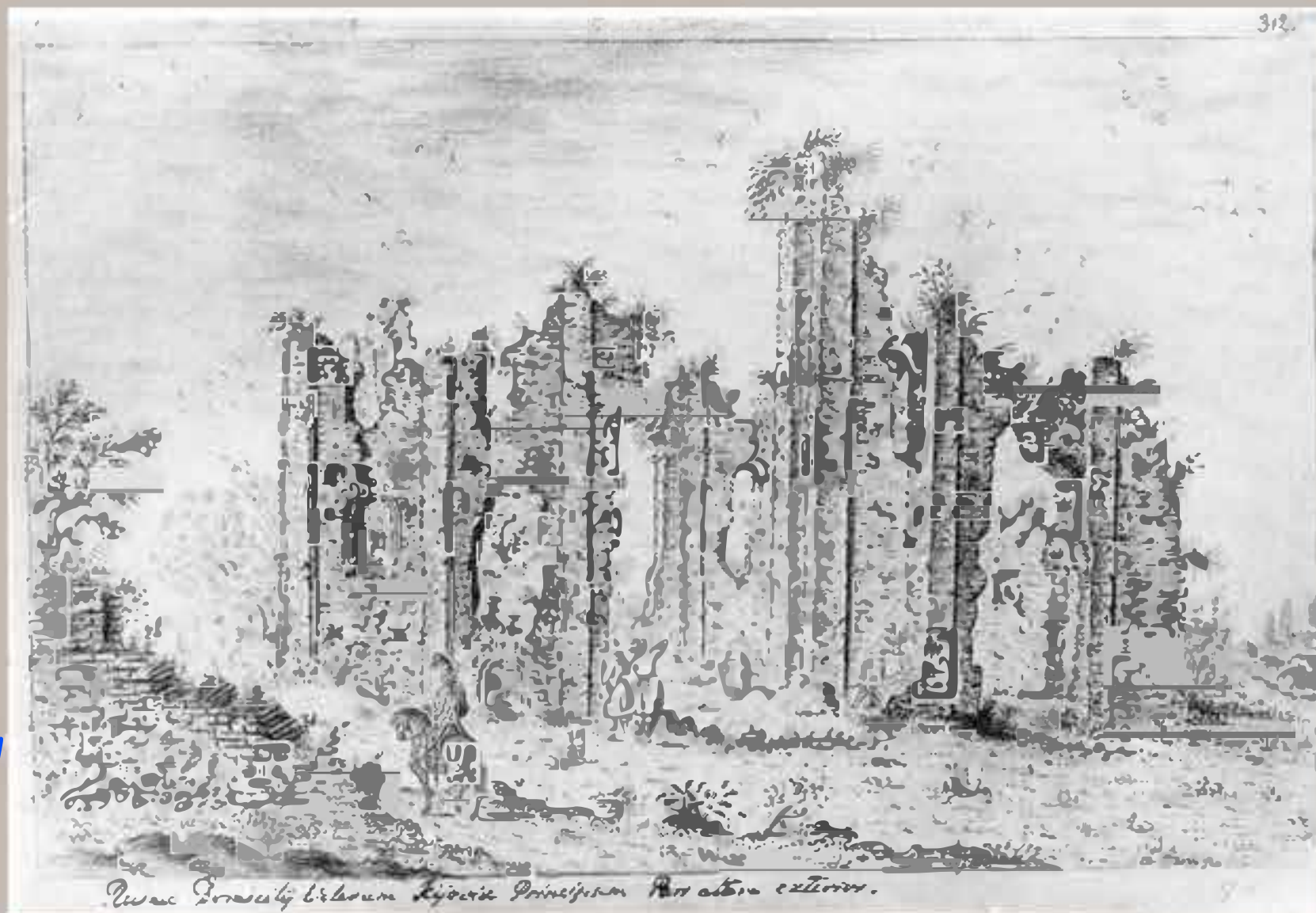
Розміщення монастирських огорож щодо дерев'яних і мурованих воріт

Храм Федорівського монастиря.

Монастир святого Федора у Києві заснований у 1129 році сином Володимира Мономаха князем київським Мстиславом Великим (чиє християнське ім'я було Феодор) як родовий монастир та усипальниця. У монастирі були

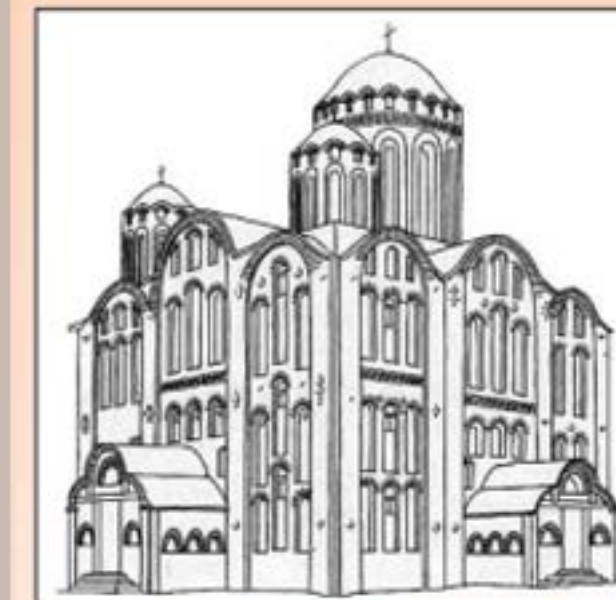

поховані сам засновник Мстислав Великий (1132); його сини Ізяслав Мстиславич (1154), Ростислав Мстиславич (1167) та Володимир Мстиславич (1174); онуки Ярополк Ізяславич (1170) і Ярослав Ізяславич; правнуки Мстислав Давидович (1187) та Ізяслав Ярославич (1196). Найвідомішою сторінкою історії було ув'язнення в ньому в 1146 році князя Ігоря Ольговича та його вбивство киянами під час повстання 1147 року. Руїни монастирського храму зберігалися до XVII ст. і відображені на планах Києва Афанасія Кальнофойського, де храм названо «Федора Тирона» (1638) і на плані І. Ушакова (1695), а також відомі із замальовки А. ван Вестерфельда.

Пізніше рештки були розібрані на будівельний матеріал. У 1983–1985 роках рештки храму були розкриті дослідженнями С. Р. Кілієвич та В. О. Харламова. Він являв собою тринальний шестистовпний храм розміром 28×19,5 м з підкупольним квадратом 6×5,7 м. Орієнтований апсидами в бік північного сходу. Фундаменти мали ширину 1,8 м (в апсидах – 2,2 м). Внутрішній діаметр центральної апсиди 5,8 м, бічних – по 3,1 м. Фундаменти мали дерев'яні субструкції. Кладка стін – порядова, без заглибленого ряду та буту. Це перша споруда Києва, збудована в цій новій техніці кладки. Плінфа розміром 27,5–30×21–23×4,5 см на цем'янковому розчині. Фасади мали плоскі пілястри відповідно до внутрішнього членування споруди. Підлогу викладено з пірофілітових плит, інкрустованих смальтою, та керамічних кольорових полив'яних плиток розміром 12×12×2 см. Церква була розписана фресковим живописом. У XIII ст. на всю довжину південної стіни прибудовано новий приділ із круглою апсидою. Ширина фундаментного розу – 1,2 м. Його стіни складено з жолобчастої цегли розміром 25,5×12×7,5 см. У ньому було кілька поховань у саркофагах із такої самої цегли. Після археологічних досліджень план Федорівської церкви викладено на поверхні червоним кварцитом.

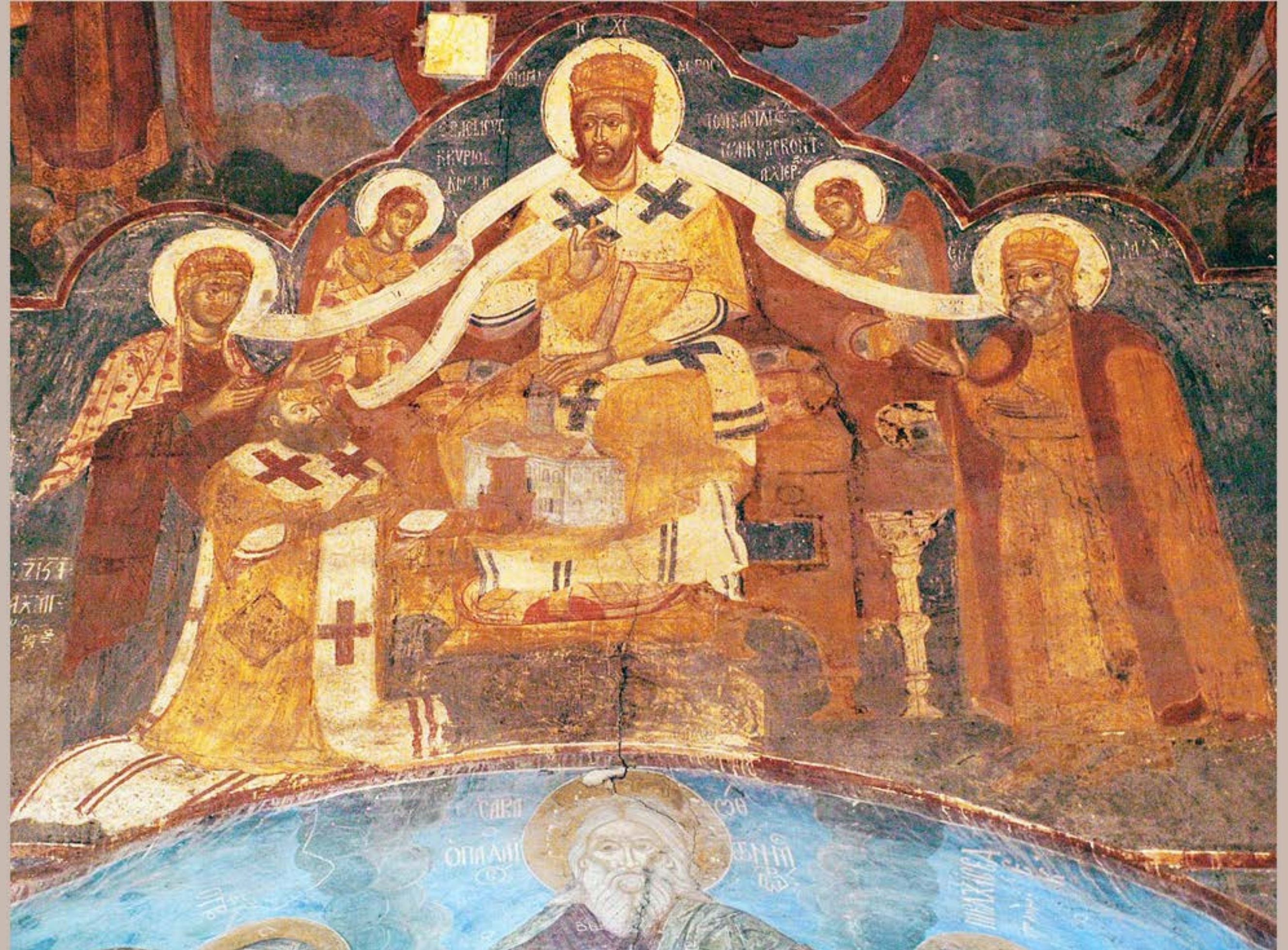

Церква Спаса на Берестові – складова пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – комплексу Києво-Печерської лаври. Ототожнюється з літописним храмом монастиря святого Спаса, розташованого в літописній місцевості Берестове. Під 1072 роком у «Повісті временних літ» згадується його ігумен Герман. Точна дата побудови достеменно невідома. За різними оцінками, церква була зведена в кінці XI ст. або в період правління київського князя Володимира Мономаха між 1113 і 1125 роками. Останні згадки про монастир (у Лаврентіївському літописі під 1230 і 1231 роками) пов'язані з його ігуменом – Петром Акеровичем. Вірогідно, монастир припинив існування внаслідок монголо-татарської навали 1240 року. У церкві Спаса на Берестові поховано нащадків Володимира Мономаха: доньку Євфимію Володимирівну (1139), сина Юрія Долгорукого (1157) та онука Гліба Юрійовича (1171). Жодне із цих поховань не збереглося. У 1947 році в рамках відзначення 800-ліття Москви в церкві встановили символічний надгробок князя Юрія Долгорукого як засновника цього міста (демонтовано у 2019 році). Під час досліджень 2004–2006 років було одержано дані, що підтверджують теорію про заснування церкви в XI ст., а також отримано відомості про невідому реконструкцію церкви XIV–XVI ст. Первісна церква була великою (31×25 м) будівлею, що складалася з основного об'єму (який мав 4 опорні стовпи і 3 апсиди) та нартексу, ширшого за основний об'єм (ця риса – унікальна особливість храму). У північному приміщенні нартексу містилася каплиця з аркасолієм для розміщення саркофага, у південному – сходові башта для підйому на хори. На західному фасаді збереглися сліди трилопатевої арки, що дало підстави припустити наявність у церкви трьох притворів із трилопатеvim завершенням.

Церква Спаса на Берестовому.
Зверху донизу: вигляд у XII ст. (реконструкція Ю. Асеева і В. Варламова);
фрагмент плану
А. Кальнофойського, 1638 р.;
західний фасад, креслення 1810 р.;
вигляд зі сходу (з фортечного валу),
фото початку 1910 р.

Усередині храм був розписаний фресками, з яких збереглася композиція «Чудесний лов риби» на західній стіні нартексу, над входом (виявлена в 1970 році). У 1640–1643 роках на замовлення Митрополита Петра Могили храм було реставровано і розписано грецькими майстрами – братами Іоанном і Георгієм. Зі створених ними розписів широковідома композиція «Дар Петра Могили» з ктиторським портретом митрополита. За даними польського дослідника Пйотра Красного, автором перебудови церкви Спаса на Берестові був італійський архітектор Октавіано Манчіні. У 1752 році під час капітального ремонту церква одержала п'ятиглаве завершення. Тоді ж дерев'яний бабинець замінили мурованим 5-гранним бабинцем у стилі українського бароко. У 1760 році С. Ковнір спорудив іконостас. У 1813–1914 роках за проектом А. Меленського до бабинця із заходу прибудували двоярусну дзвіницю в стилі ампір. Значний інтерес становлять різьблені й чеканні прикраси престолу, виконані золотих і срібних справ майстром Ф. М. Коробкою.

Церква Богородиці Пирогоща (Успіння Пресвятої Богородиці) закладена київським князем Мстиславом Великим у 1131 році, завершена у 1135 році. Згадується у фінальній частині «Слова о полку Ігоревім». Назва «Пирогоща», за найпопулярнішою версією, походить від привезеної з Константинополя ікони Богоматері «Пірготісси» і означає «баштова» (у Візантії існував звичай встановлювати ікони на фортечних баштах як обереги). У первісному стані церква являла собою хрестовокупольний храм із центральною банею на чотирьох підпорах, з нартексом і трьома апсидами. Його довжина дорівнювала 24,7 м, ширина –16,9 м. У товщі західної стіни містилися сходи на хори. Фундаменти глибиною більше 4 м. Таку надзвичайну для давньоруського зодчества глибину пояснюють ненадійністю ґрунтів. Підмурки складені з будівельного матеріалу повторного використання. Одна з перших споруд, збудованих у рядовій техніці мурування, без прошарків каменю та прихованого ряду цегли. Деякі характерні ознаки (потужні напівколони на фасадах) вказують на вплив романської стилістичної течії. Найбільш подібними до Пирогощі спорудами є Георгіївський (Успенський) собор у Каневі (1144) та Кирилівська церква у Києві (не раніше 1146). Капітальний ремонт церкви здійснено у XV ст. У 1608–1633 роках Пирогоща була головним православним храмом Києва.

У 1613 році архітектор італійського походження Себастьян Брачі (лат. *Sebastiano Brachi*) здійснив ремонт споруди і надав їй стилістичних рис ренесансу. Храм отримав чотири бічні бані. Принаймні з другої половини XVI ст. і аж до початку XX ст. Пирогоща була собор-

ною церквою міщанської громади Києва (міським собором). Храмом опікувався магістрат, при ній зберігався міський архів, діяли школа і богадільня, у храмі та на його цвинтарі ховали вїтів та інших представників міської верхівки (розкопки виявили, що весь підвал, за винятком віттаря, зайнятий цегляними склепами

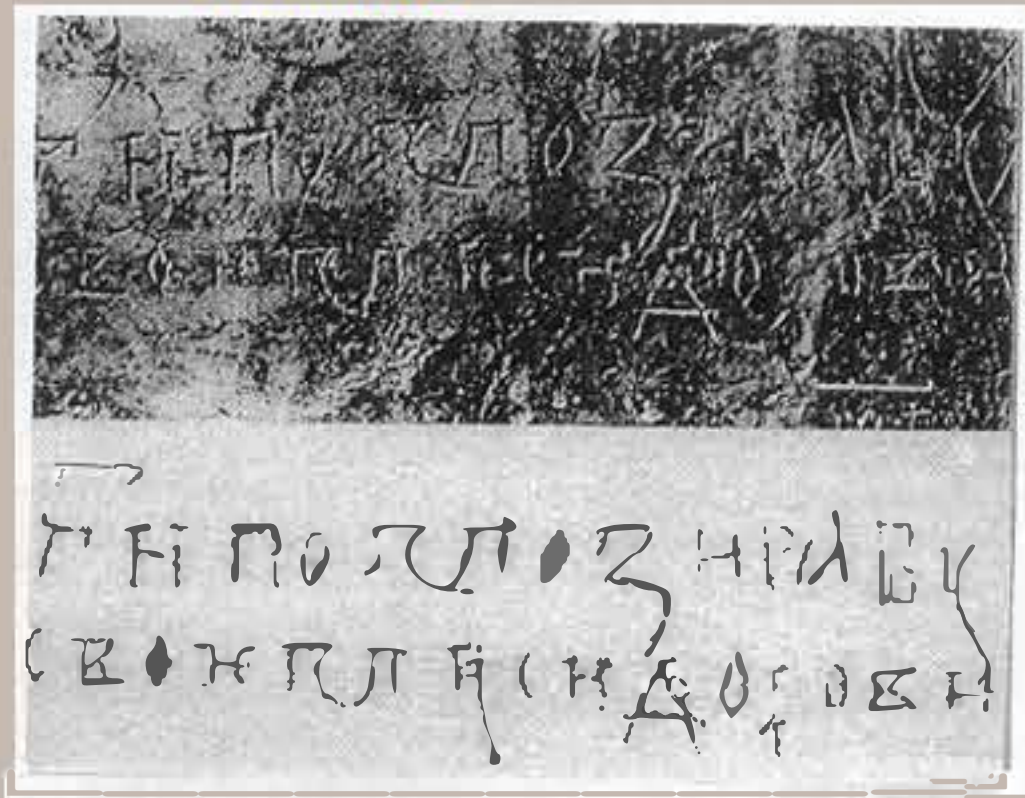
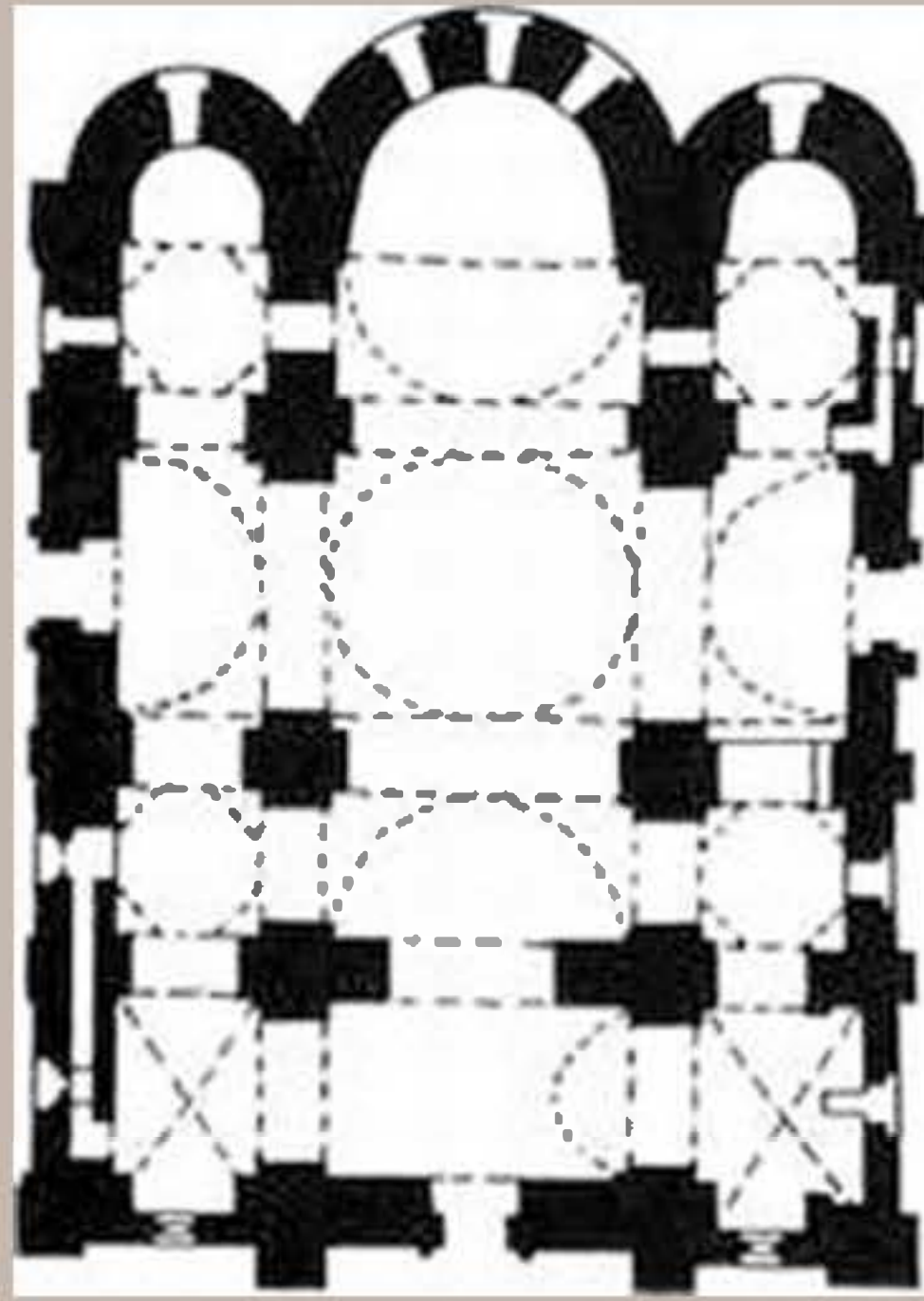
XVI–XVIII ст.). У 1772 році І. Григорович-Барський спорудив поряд із храмом двоярусну барокову дзвіницю (розібрана після пожежі 1811 року). Незабаром церкву перебудував у стилі класицизму А. Меленський, при цьому храм знову став однобаневим. Із заходу було прибудовано нову дзвіницю (завершено у 1835 році). У 1934 році Пирогоща була кафедрою останнього митрополита Української автокефальної православної церкви Івана Павловського. Наступного року храм знесли, при цьому дослідникам не вдалося провести ретельне вивчення пам'ятки. Рештки церкви досліджено у 1976–1980 роках і в 1994–1996 роках (Г. Івакін, К. Гупало, М. Сагайдак). У 1998 році храм відбудовано в гіпотетичному початковому вигляді (за реконструкцією Ю. Асєєва).

Реконструкція Ю. С. Асєєва

«Господи помози рабу своєму Сидорови»

Кирилівська церква. Князь Всеволод Ольгович під час свого правління в Києві (1139–1146) заклав на Дорогожичах церкву, присвячену своєму небесному патрону – святому Кирилу Александрійському. Точна дата будівництва Кирилівської церкви невідома. Перша згадка про храм міститься в статті Іпатіївського літопису під 1171 роком. Будівництво церкви завершилося, очевидно, за вдови Всеволода, княгині Марії Мстиславівни. Церква стала місцем упокоєння представників чернігівської князівської династії Ольговичів. Літописи повідомляють про поховання княгині Марії Мстиславівни († 1179); княжни Марії Казимирівни († 1179); київського князя Святослава Всеволодовича († 1194), відомого героя «Слова о полку Ігоревім»; князя Всеволода Чермного († 1215). Саркофаги з князівськими похованнями до нашого часу не дійшли, але в західній частині храму збереглися аркасолії – спеціально виділені аркові ніші, призначені для поховань. Післямонгольський період існування храму висвітлений лише кількома документами (1539 і 1555 років), які повідомляють про монастирські земельні володіння.

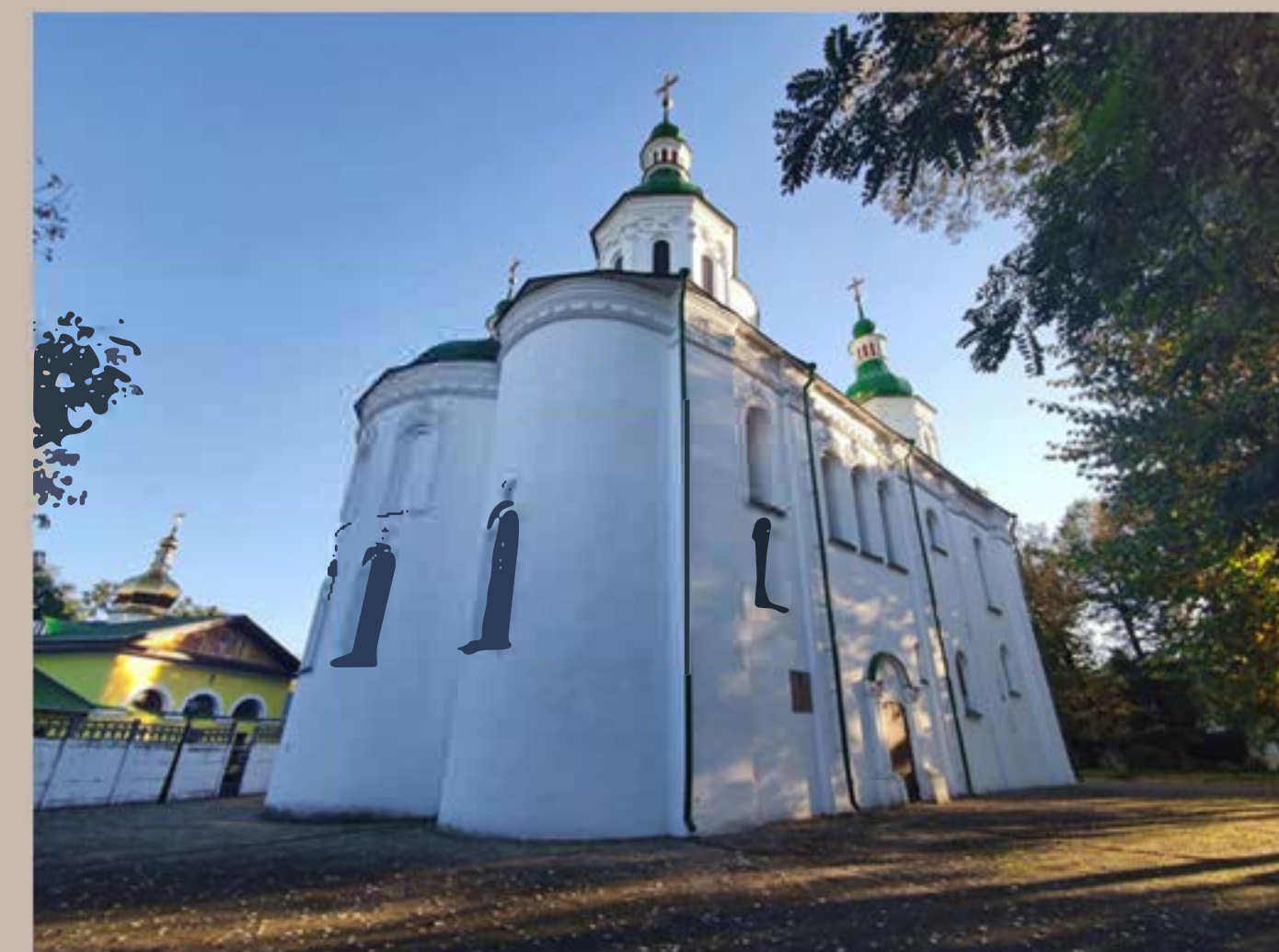
Фрагмент плану І. Ушакова кінця XVII ст.

Відродження монастиря відбувається на початку XVII ст. Патроном Кирилівської обители стає князь Костянтин Острозький, а ігуменом – Василій Красовський (1605–1614), що він «тую запустелою и заваленною от давнього часу церковь працею и старанием своими, мурь обваленние, верх самой диравой працею, коштом и накладом своим оправил». З 1650 до 1625 року архімандритом монастиря був Інокентій Гізель. За ігуменів Інокентія Монастирського (1681–1697), Дмитрія Туптала (1697) та інших у церкві провадилися значні будівельні роботи. На початку XVII ст. перекладено склепіння в центральній частині храму, оштукатурено фасади. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. закомарне перекриття церкви замінили на чотирискатне, встановили чотири бічні куполи на барабанах восьмигранної форми, західний фасад зміцнили двома пілонами, замість закомарного завершення звели антаблемент. Після великої пожежі 1734 року до відновлювальних робіт у монастирі було залучено архітектора І. Григоровича-Барського. За його проєктом, упродовж 1748–1760 років, на подвір'ї зведено комплекс кам'яних споруд. Церква була оновлена у стилі українського бароко. У 1759–1778 роках було побудовано 3-ярусну дзвіницю. У XII ст. стіни Кирилівської церкви були розписані фресками, відповідно до іконографічних канонів. У XVII ст. фресковий живопис храму був частково поновлений темперними фарбами. З темперного розпису XVII ст зберігся портрет ігумена Інокентія Монастирського. У 1880-х роках у церкві відбувались реставраційні роботи під керівництвом професора Петербурзького університету, мистецтвознавця А. Прахова. Серед олійного розпису, виконаного під час цієї реставрації, особливе місце належить роботам відомого художника Михайла Врубеля. У 1929 році Кирилівську церкву перетворено на музей. У другій половині XX ст. і на початку XXI ст. на території монастиря проводилися архітектурно-археологічні дослідження. Під фундаментами храму і в товщі гори є недосліджені підземні ходи з печерним некрополем. У 1993 році було зареєстровано Кирилівську парафію. З 1994 року в храмі відновлено богослужіння, які з 1995 року провадяться щонеділі та у свята. У 2011 році парафію було перетворено на чоловічий монастир. Спільне використання пам'ятки здійснюється на засадах укладеного договору з Національним музеєм-заповідником «Софія Київська», якому належить споруда.

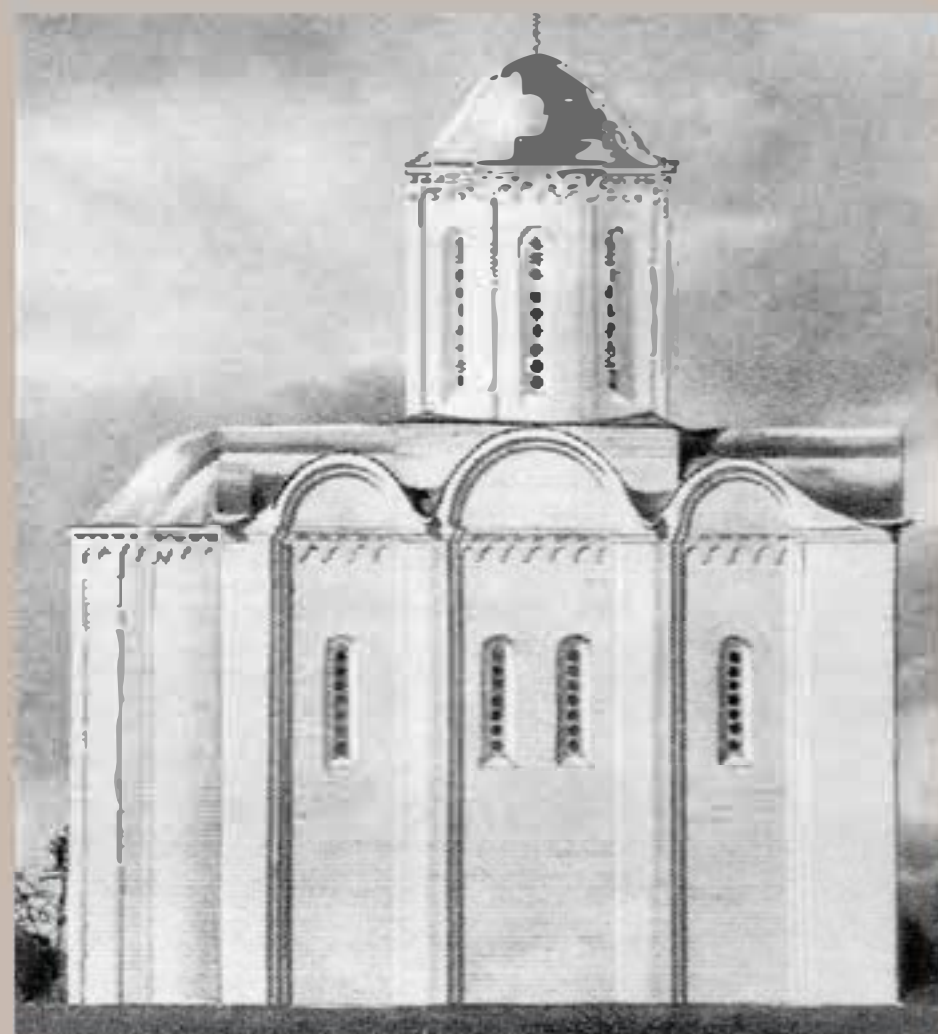
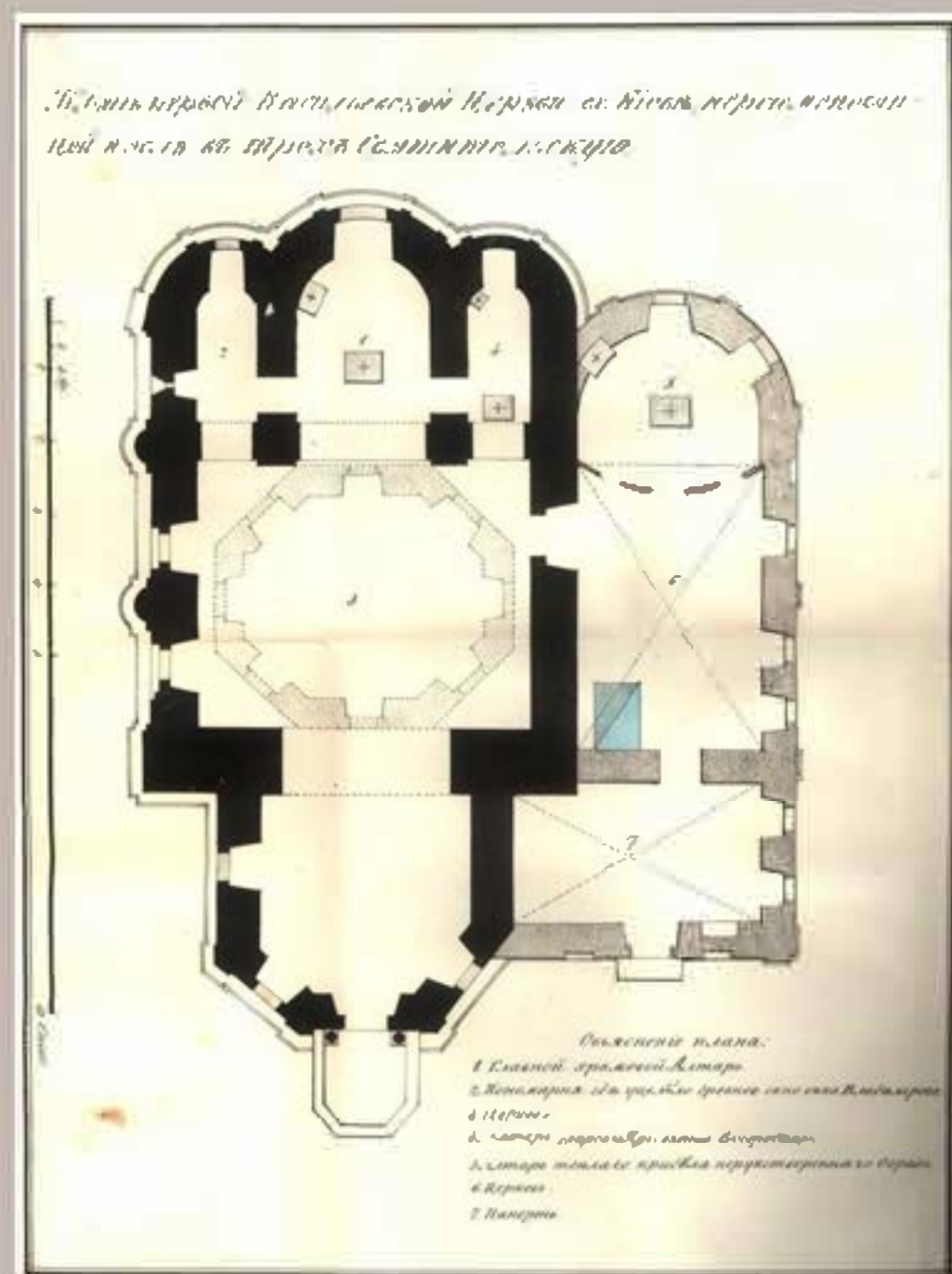

Портрет Інокентія
Монастирського. XVII ст.

М. Врубель. Сходження святого духа на апостолів

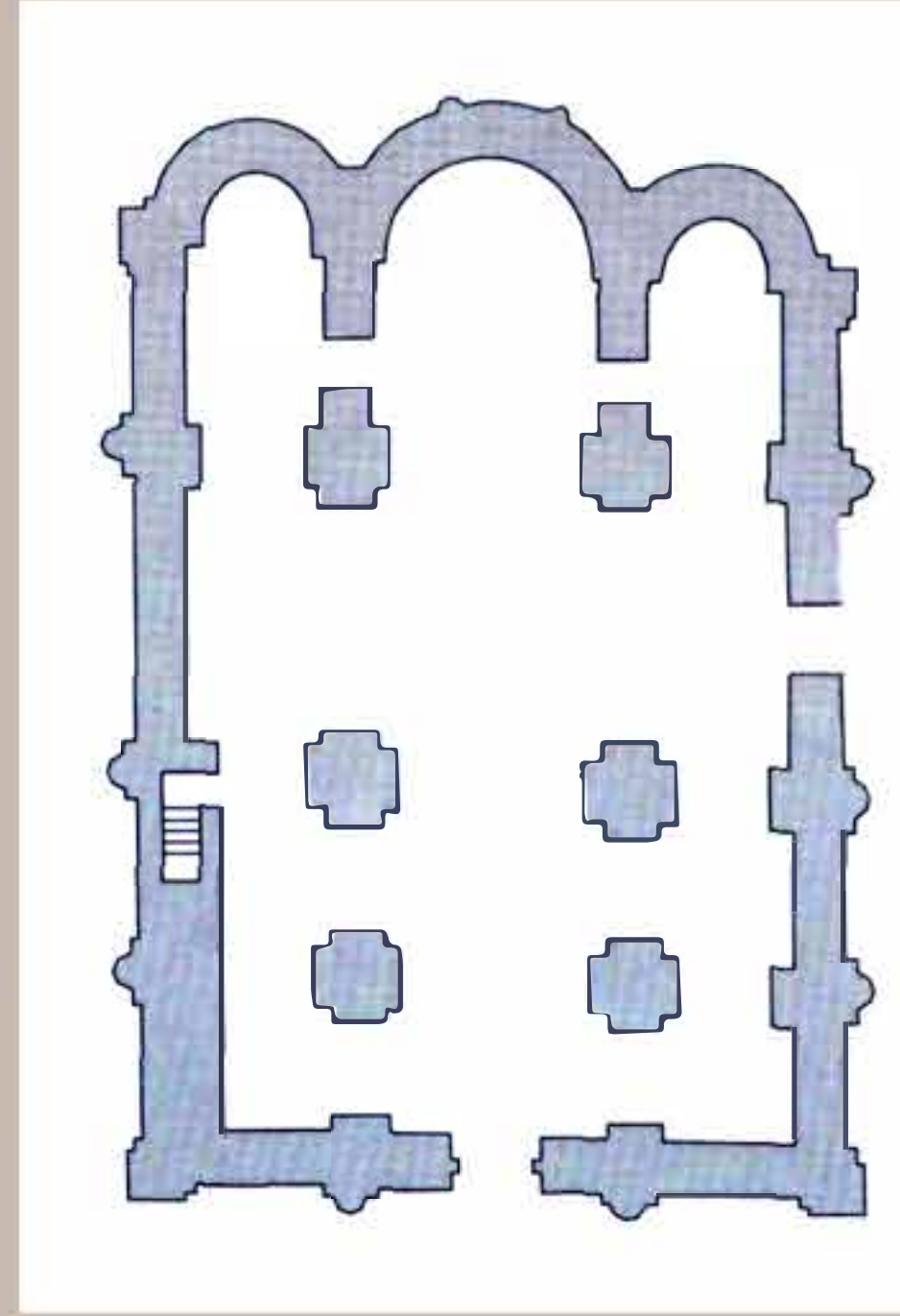

Реконструкція Ю. С. Асєєва

Василівська (Трьохсвятительська) церква ототожнюється зі збудованою у 1183 році князем Святославом Всеволодовичем церквою святого Василя на «Великому дворі». Являла собою чотиристовпний хрестовокупольний храм із фасадами, розчленованими пілястрами з півколонами. Реставрована близько 1640 року за сприяння Петра Могили. Король Владислав IV Ваза грамотою від 7 червня 1640 року надав Києво-Братському монастирю права на церкву. Під час другої реставрації за митрополита Варлаама (Ясинського) отримала бароковий вигляд. У 1904 році біля церкви було збудовано дзвіницю в російсько-візантійському стилі (архітектор В. Ніколаєв). Знищена більшовиками в 1935–1936 роках для будівництва споруди Раднаркому УРСР, у якій зараз розташовано Міністерство закордонних справ України.

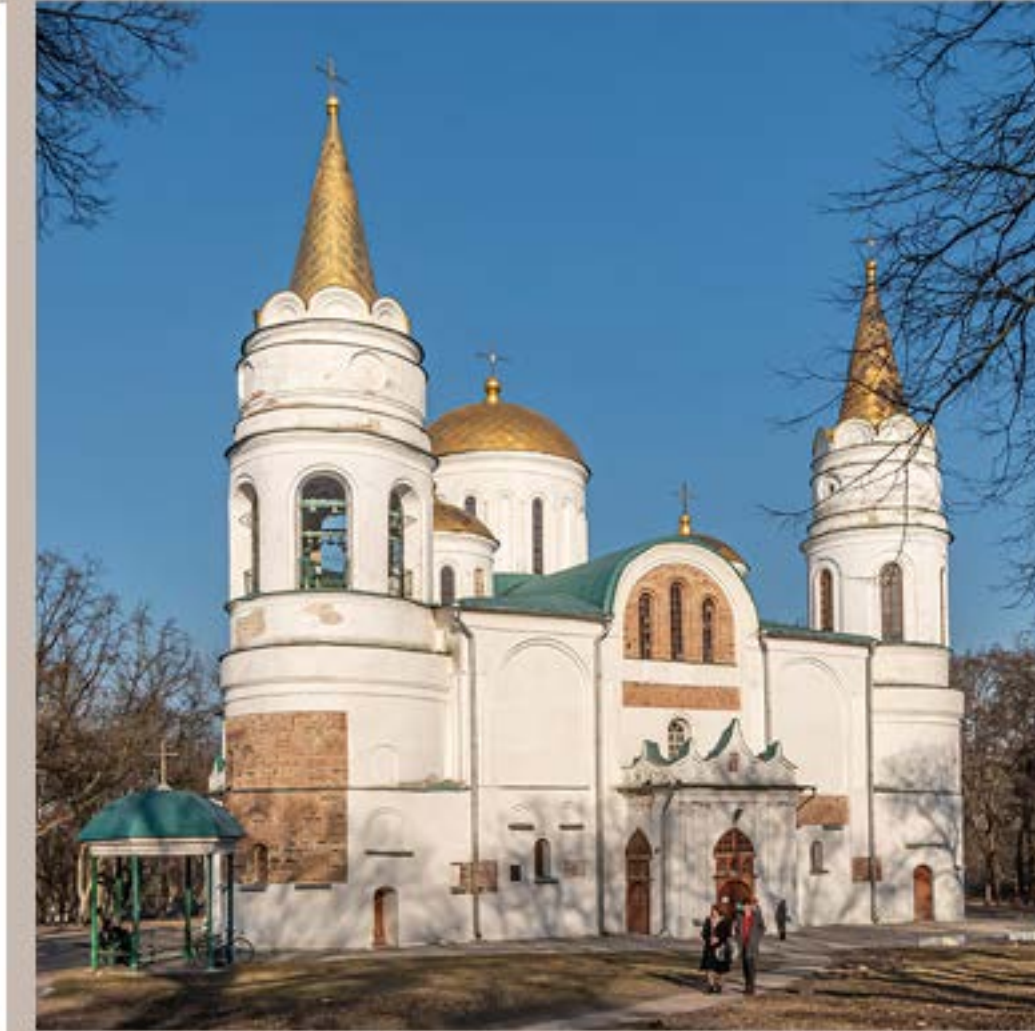
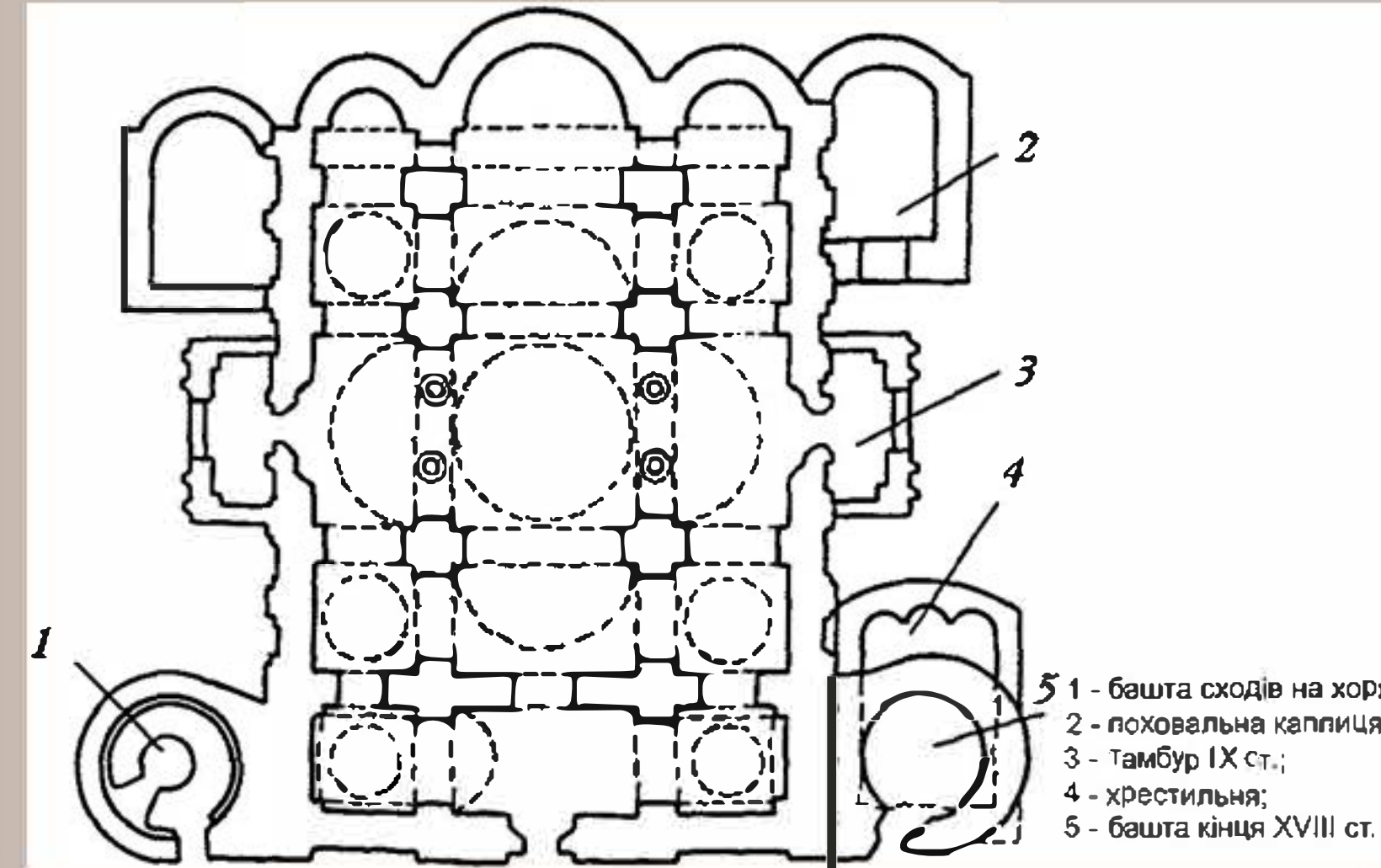
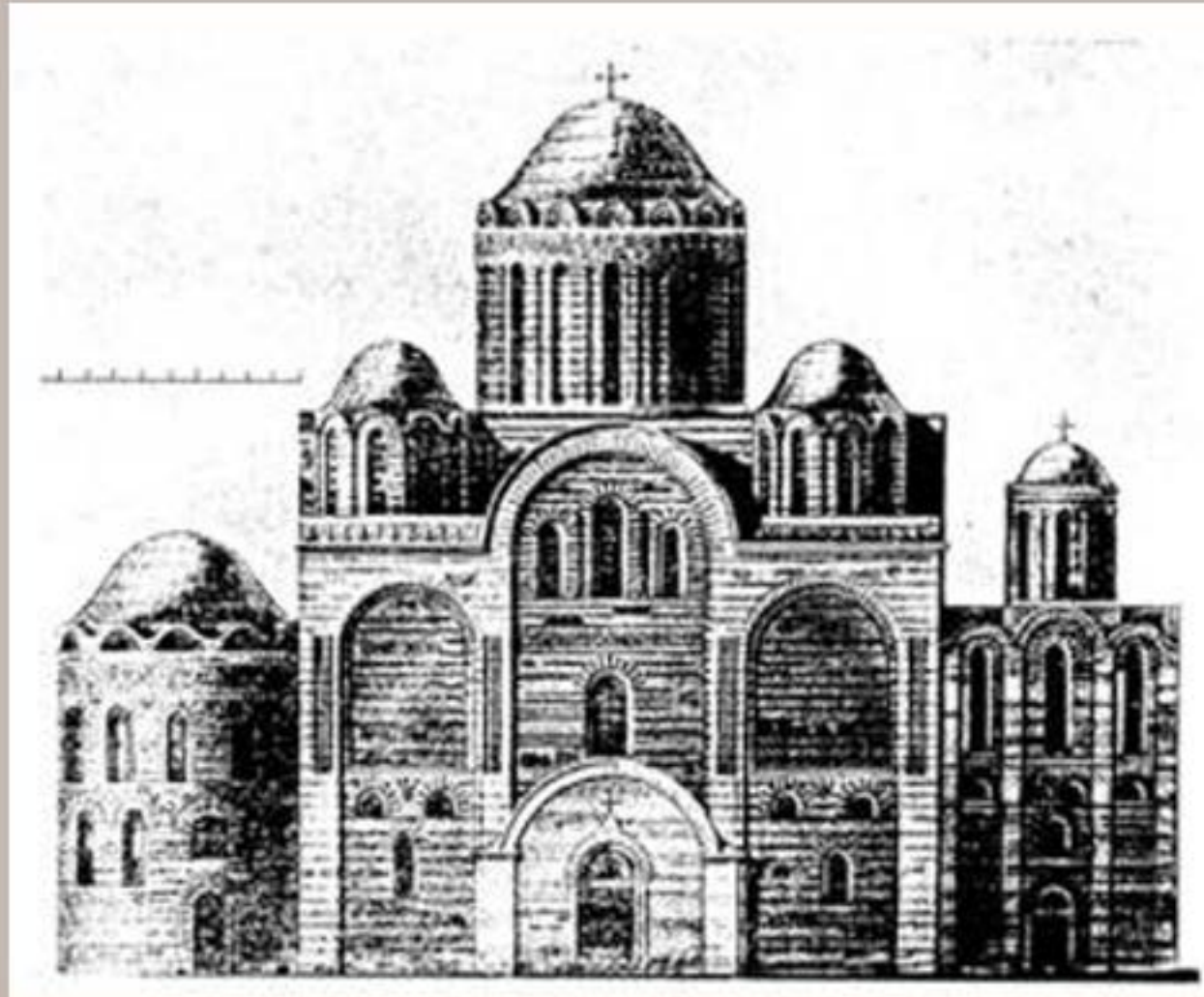

Церква святого Юрія (Успенський собор) збудована в 1144 році князем Всеволодом Ольговичем. Це шестистовпний хрестовокупольний одноверхий храм, близький за архітектурою до київських церков – Кирилівської та Богородиці Пирогощі. Фасади храму прикрашають ряди малих ніш, колись оздоблених фресками; фресками було прикрашено й уступчасті портали. У давньоруський час був єпископською кафедрою. У 1587 році тут поховали страченого у Львові козацького лідера Івана Підкову. У вересні 1678 року кримські татари й турки підпалили собор, у якому зачинилися канівці. Тривалий час будівля стояла зруйнованою. Відновлювальні роботи відбулися у 1781–1787 роках, а сучасного вигляду йому надали в 1805–1810 роках. 8 (20 травня) 1861 року на пароплаві «Кременчук» труну з тілом Т. Шевченка перевезено з Києва до Канева. Дві доби домовина перебувала в Успенському соборі. Брати Т. Шевченка хотіли поховати Тараса біля стін Успенського собору, але Григорій Честахівський, який супроводжував прах великого поета, зумів відстояти виконання останньої волі Тараса. 10 (22 травня), після відслуженої в церкві панахиди, прах віднесли на Чернечу гору. У процесі реставрації собору в 1966–1970 роках було знайдено давньоукраїнські елементи. Протягом 1972–1990 роках у приміщенні собору функціонував Канівський музей народного декоративного мистецтва. Після останньої реставрації 1993 року собор передали релігійній громаді.

Фреска XI ст. Свята Текля

Спасо-Преображенський собор, або Спаський собор у Чернігові – одна з найдавніших збережених монументальних кам'яних споруд України. Близько 1030 року Мстислав Володимирович почав будівництво Спасо-Преображенського собору. Про його спорудження можна дізнатися з рядків літопису, який описує під 1036 роком смерть Мстислава: «Мстислав пішов на полювання. Розхворівся і помер. І поклали його в церкві у святому Спасі, адже він сам його заложив і за його часу були стіни його возведені на висоту вершника, який сидів на коні з піднятою рукою». За припущенням дослідників тіло Мстислава було поховане в склепі, який розташовувався в лівій прибудові собору. Будівництво собору було завершене сином Ярослава Мудрого Святославом, який після смерті Мстислава очолив Чернігівське князівство. Храм у плані – прямокутник, поділений двома рядами опорних стовпів на три нави, завершені на сході трьома півкруглими апсидами, з п'ятьма банями. Центральні частини фасадів високо здіймаються над боковим та просторово виділяється архітектурний хрест. Площини фасадів стримано членуються пілястрами, які в другому ярусі мають складний профіль. Фасади прикрашено численними орнаментами з цегли. Тут і своєрідні «віяла», і шахові візерунки, і хрести, і «сонечка». Середню частину західного фасаду членує великий пояс меандру. Особливо багато прикрашені візерунками та орнаментами з цегли центральний барабан та башта. Усередині собору бокові відгалуження просторового хреста відокремлені від підкупольного простору трифоріями, що спираються знизу на мармурові колони. Мармурові колони поставлені на профілійовані бази і завершуються стилізованими іонійськими капітелями. Подібні капітелі відомі в Херсонесі, у спорудах візантійської доби. З південного та північного боків собору згодом було прибудовано каплиці-усипальниці, де ховали князів чернігівської династії, нащадків Святослава Ярославича.

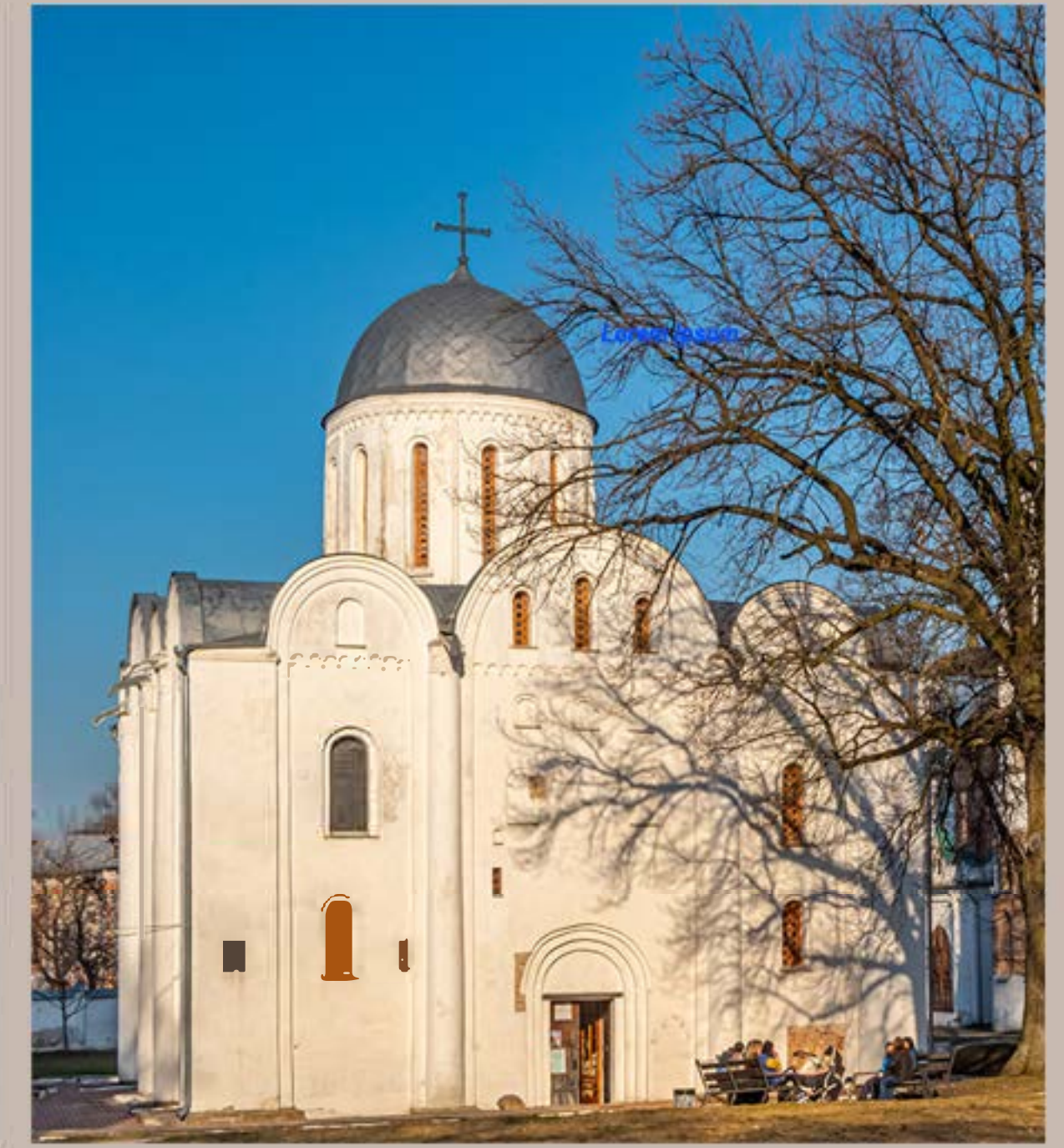
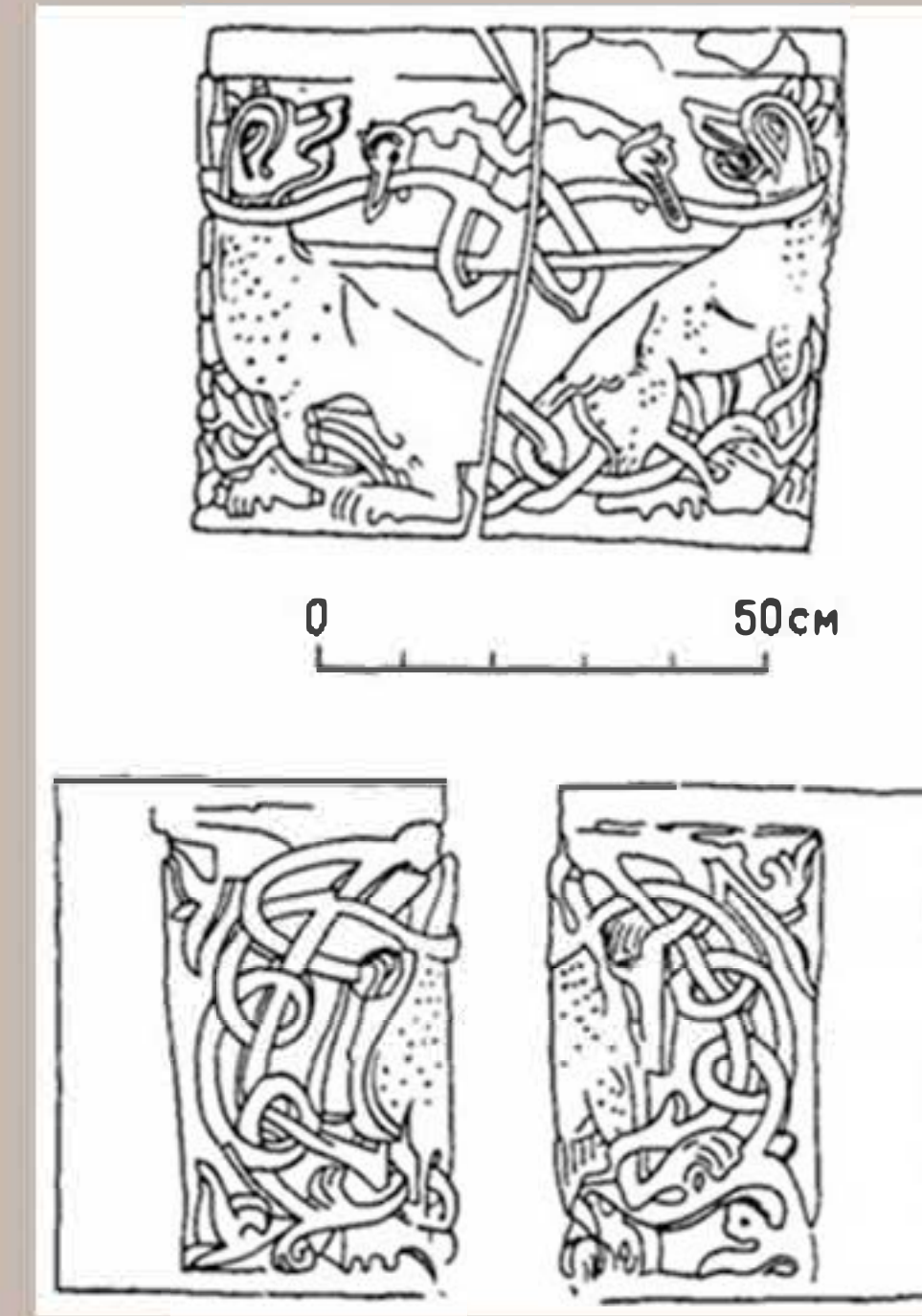
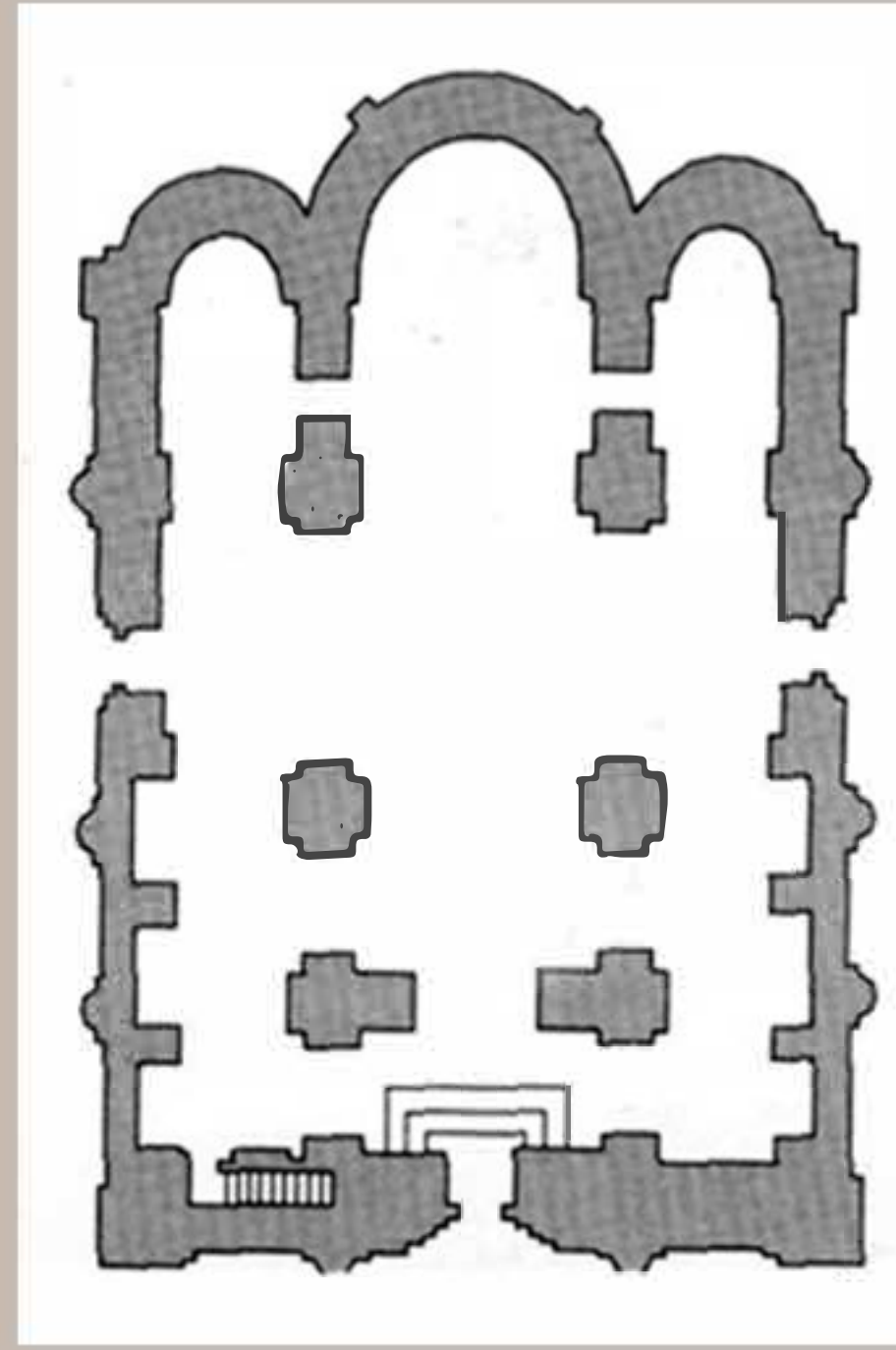
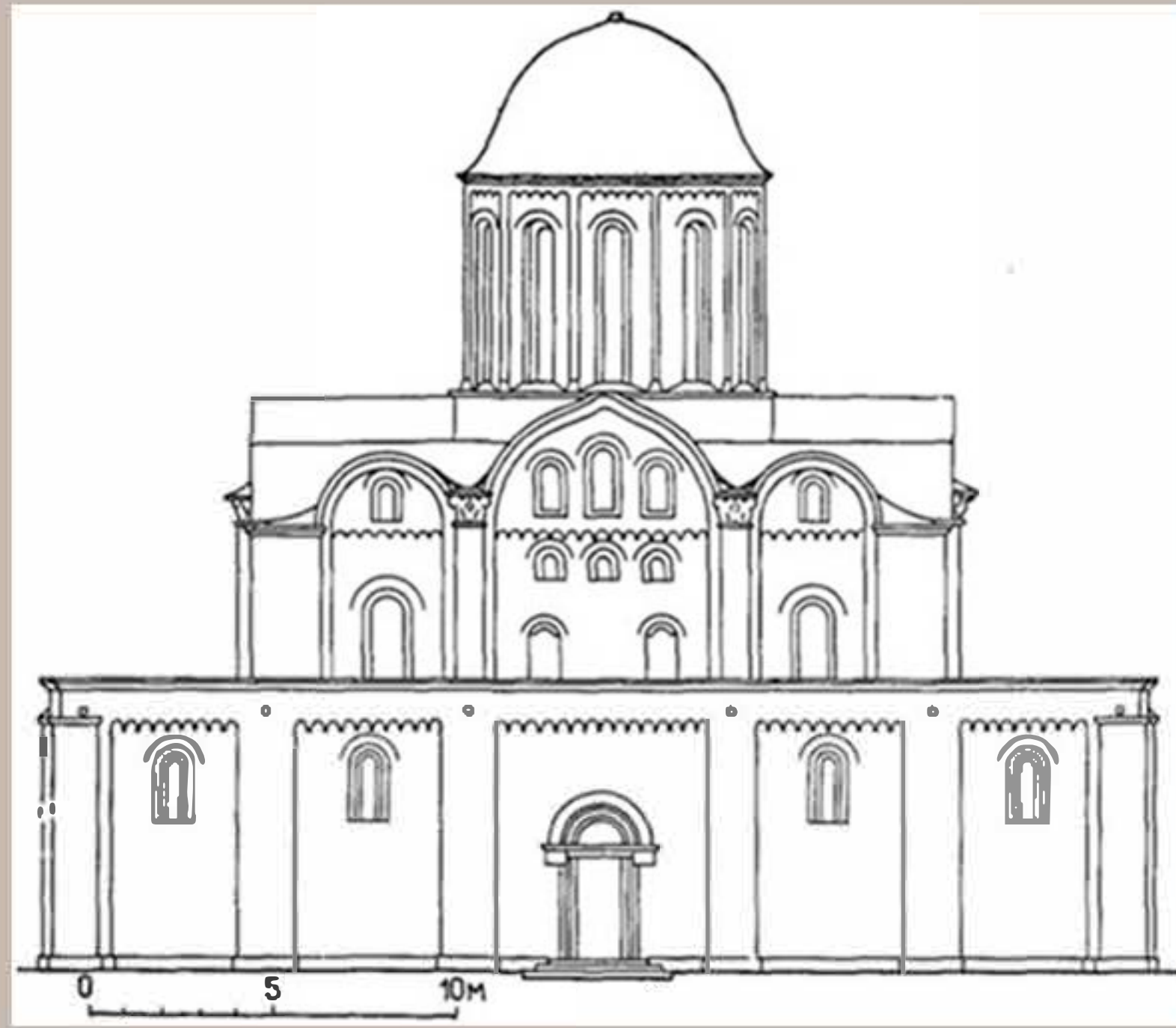
Капітальна реставрація собору була проведена за ініціативи чернігівського єпископа Лазаря Барановича в 60-х роках XVII ст. Окрім відновлювальних робіт, велись і перебудови. Так, доведену до аварійного стану хрещальню знесли, а замість неї прибудували праву башту. У 1818 році за проектом архітектора Антона Карташевського біля західного, північного та південного порталів було зведено просторі тамбури, а в кінці XIX ст. позолочено верхи. Після таких змін собор фактично і набув сучасного вигляду. Від давнього декоративного оздоблення собору збереглися різьблені шиферні парапети на хорах, деякі фрагменти фресок XI ст. (серед інших – зображення святої Теклі, що зберігалося в музеї, загинуло у 1941 році); підлогу з пірофілітових інкрустованих мозаїчних плит прикрито керамічними плитами. У 1923 році організовано масштабні архітектурно-археологічні дослідження. Вони регулярно відбувалися в другій половині XX ст. і в наш час. Частина золотого й срібного церковного начиння зберігається в Чернігівському історичному музеї. З 1967 року Спасо-Преображенський собор входить до складу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». У храмі проводяться богослужіння.

Капітальна реставрація собору була проведена за ініціативи чернігівського єпископа Лазаря Барановича в 60-х роках XVII ст. Окрім відновлювальних робіт, велись і перебудови. Так, доведену до аварійного стану хрещальню знесли, а замість неї прибудували праву башту. У 1818 році за проектом архітектора Антона Карташевського біля західного, північного та південного порталів було зведено просторі тамбури, а в кінці XIX ст. позолочено верхи. Після таких змін собор фактично і набув сучасного вигляду. Від давнього декоративного оздоблення собору збереглися різьблені шиферні парапети на хорах, деякі фрагменти фресок XI ст. (серед інших – зображення святої Теклі, що зберігалося в музеї, загинуло у 1941 році); підлогу з пірофілітових інкрустованих мозаїчних плит прикрито керамічними плитами. У 1923 році організовано масштабні архітектурно-археологічні дослідження. Вони регулярно відбувалися в другій половині XX ст. і в наш час. Частина золотого й срібного церковного начиння зберігається в Чернігівському історичному музеї. З 1967 року Спасо-Преображенський собор входить до складу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». У храмі проводяться богослужіння.

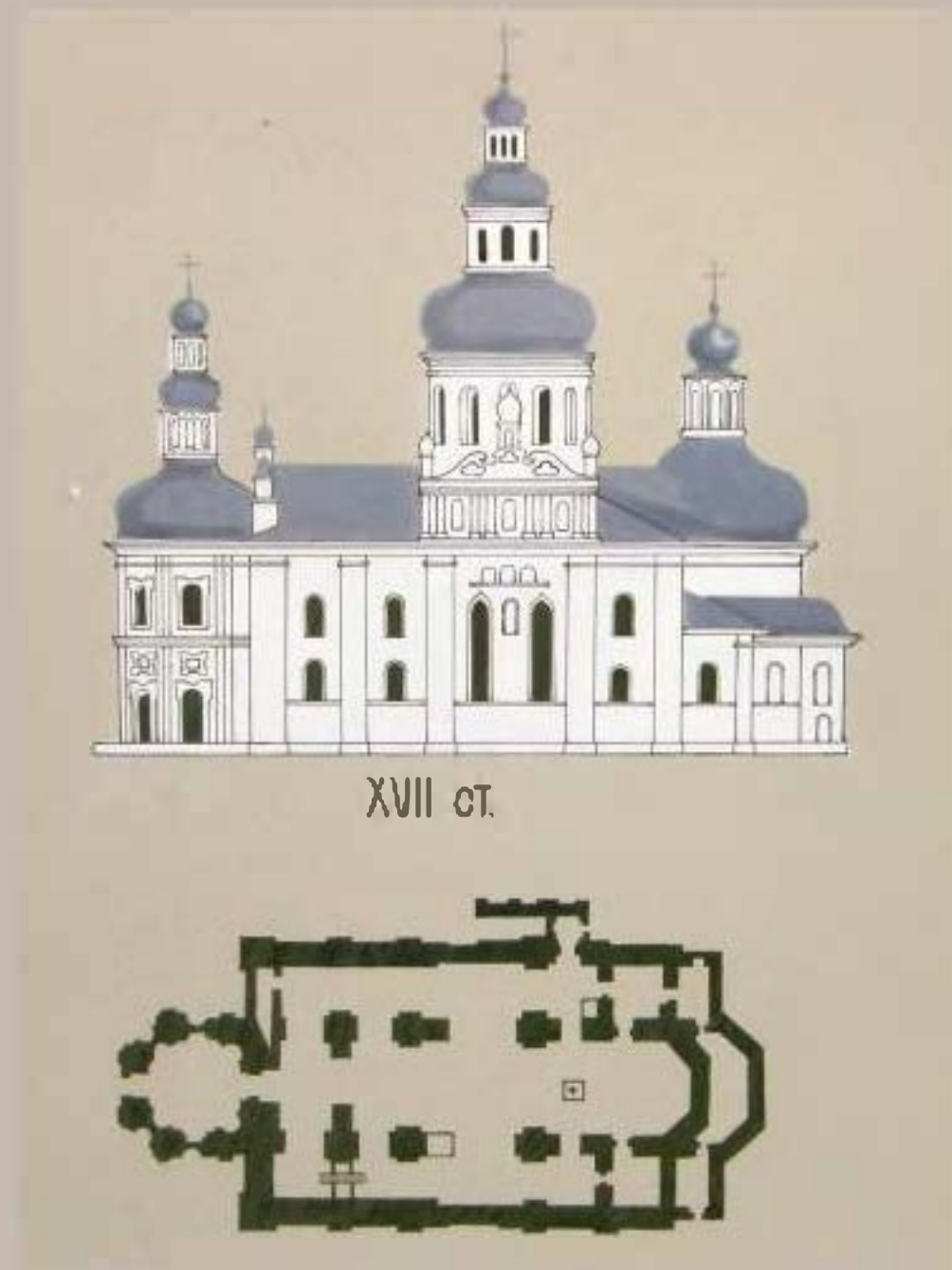

Собор Бориса й Гліба в Чернігові. За свідченням «Слова про князів» (1175), споруджений князем Давидом Святославичем. У 1120 році Давид втратив свого сина Ростислава і на згадку про нього розпочав будівництво собору на честь перших руських святих Бориса та Гліба в місті Чернігові. Також князь наказав спорудити усипальницю для себе, де в 1123 році був похований. Це датування собору підтримали О. Воробйова, В. Коваленко, П. Раппопорт. Інші зараховують його спорудження до більш раннього часу (М. Холостенко до другої половини XI ст.) чи більш пізнього (Ю. Асєєв, середина XII ст., Г. Логвин, друга половина XII ст.). Храм являє собою однобаневу, тринефну, триапсидну хрестовокупольну, шестистовпну споруду. Висота до склепіння близько 25 м. Над нартексом, північним і південним нефами розміщувалися хори. Собор збудований із плинфи в техніці рядового мурування. Фундаменти (глибина – 2,4 м) – з вапнякових плит та каменю. Ззовні стіни розчленовані лопатками з півколонами з білокам'яними різьбленими капітелями із зображенням химерних тварин і птахів. Зсередини стіни храму були розписані фресками, що збереглися вкрай фрагментарно. Як собор, так і галереї мали покрівлю зі свинцевих листів. Підлога храму була наслана з пірофілітових плит, в апсиді, галереях і південному притворі – з полив'яних керамічних плиток, у каплицях – мозаїчна (зі смальти). У підкупольному квадраті (6,1×5,7 м) був пірофілітовий омфалій з мозаїчними візерунками. У Борисоглібському соборі було поховано князя Ізяслава Давидовича (1162), архієпископа Лазаря Барановича (1693), архієпископа Феодосія Углицького (1696).

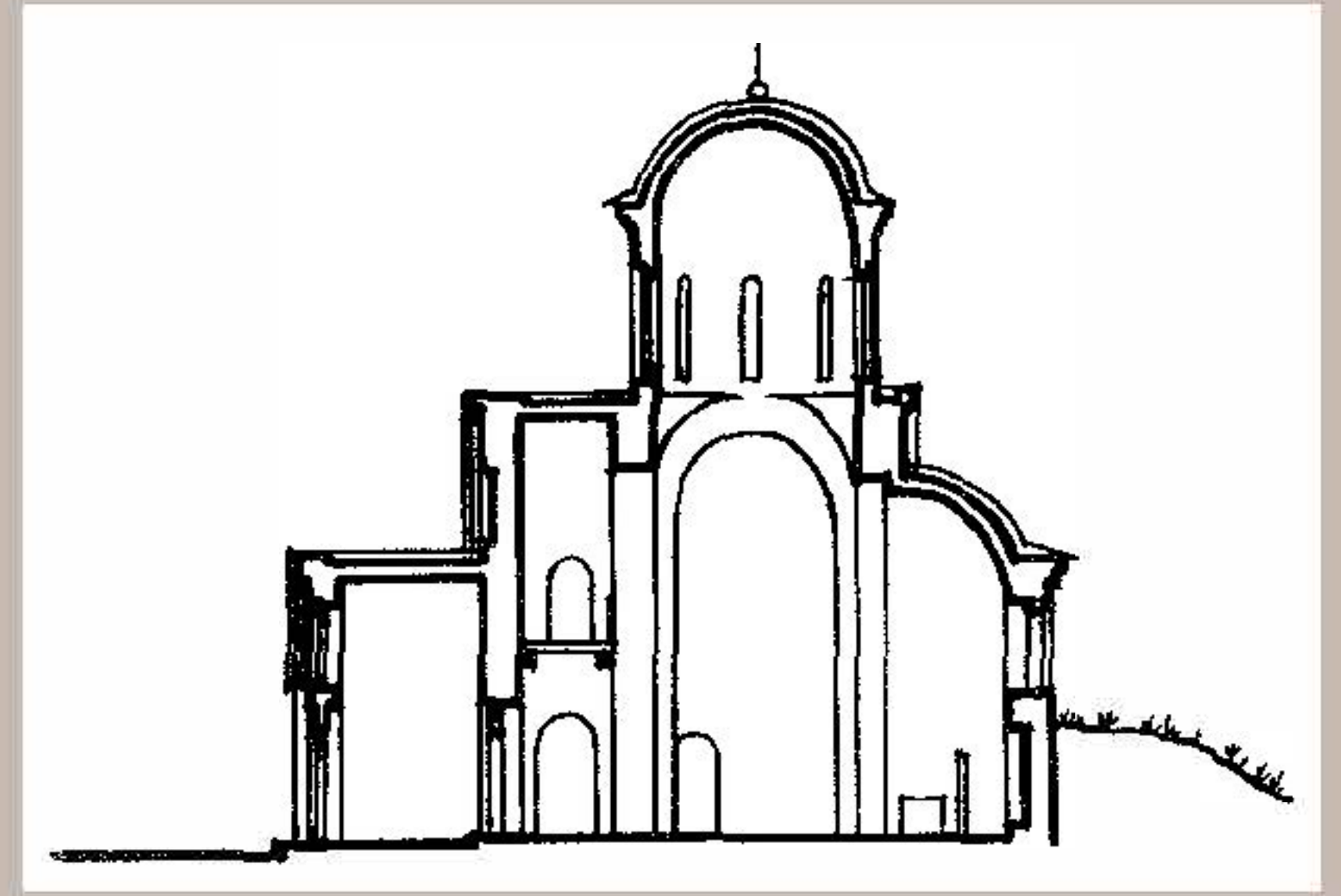

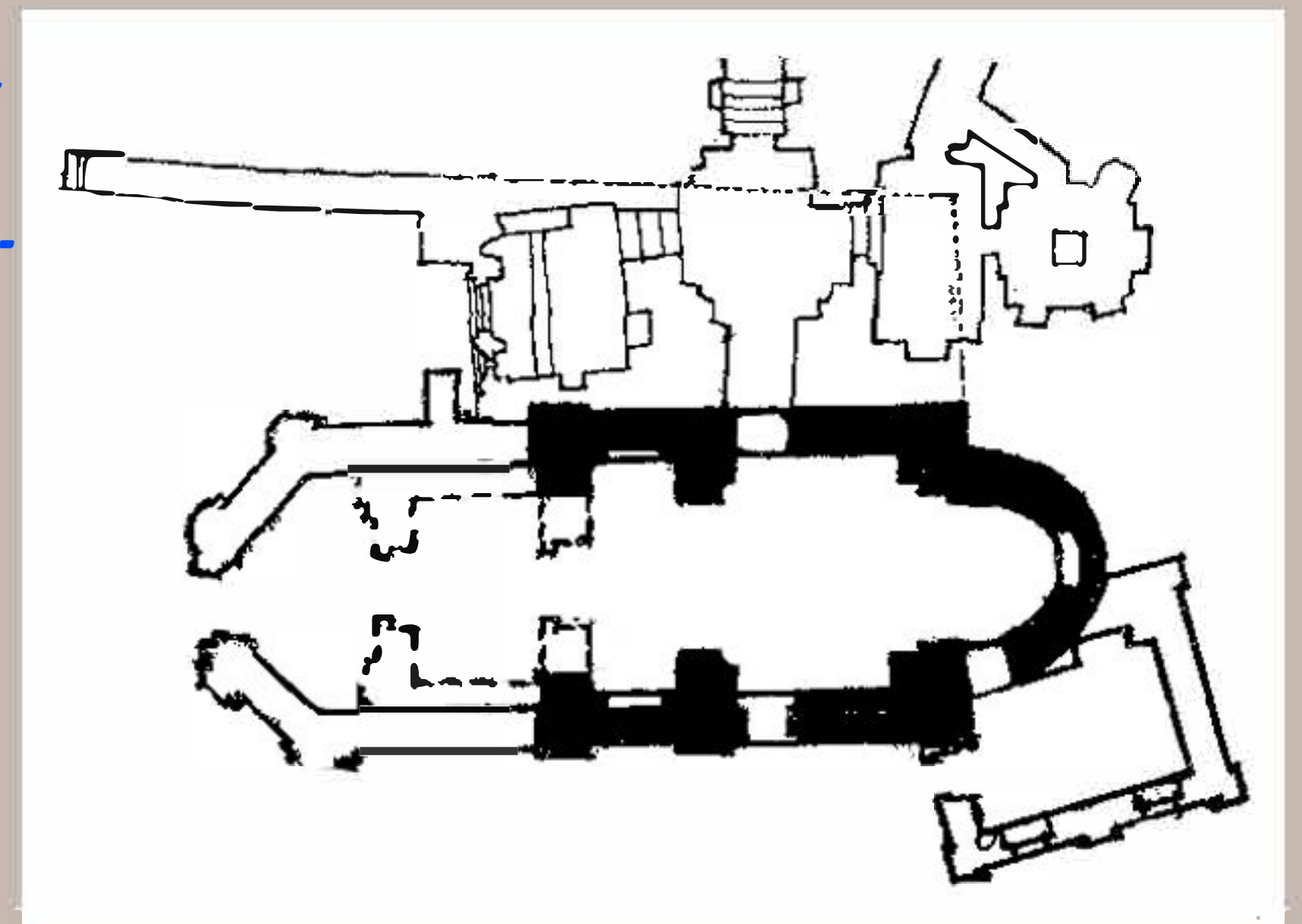
Після згасання династії Давидовичів на території їхнього двору навколо собору утворено Борисоглібський Свято-Мученицький монастир. У 1611 році храм постраждав від пожежі. Після Деулінського перемир'я 1618 року монастир передано ордену домініканців (1618–1648), а храм використано як костел. У 1669 році собор відбудований за єпископа Л. Барановича. На початку XVIII ст. після перебудови він став п'ятибаневим і набув барокового вигляду. Тоді ж в Аугсбурзі (Баварія) у майстерні Ф. Дрентветта за ескізами гравера О. Тарасевича з переплавленого язичницького ідола, знайденого у 1701 році в Чернігові, виготовлено срібні позолочені царські врата вагою близько 56 кг з гербом гетьмана Івана Мазепи. У XIX ст. Борисоглібський собор не раз перебудовували. Під час Другої світової війни (1941) постраждав від бомбардувань. У 1947–1948 та 1956–1958 роках його досліджував М. Холостенко, що дало змогу реконструювати собор у давньоруському стилі (без галерей).

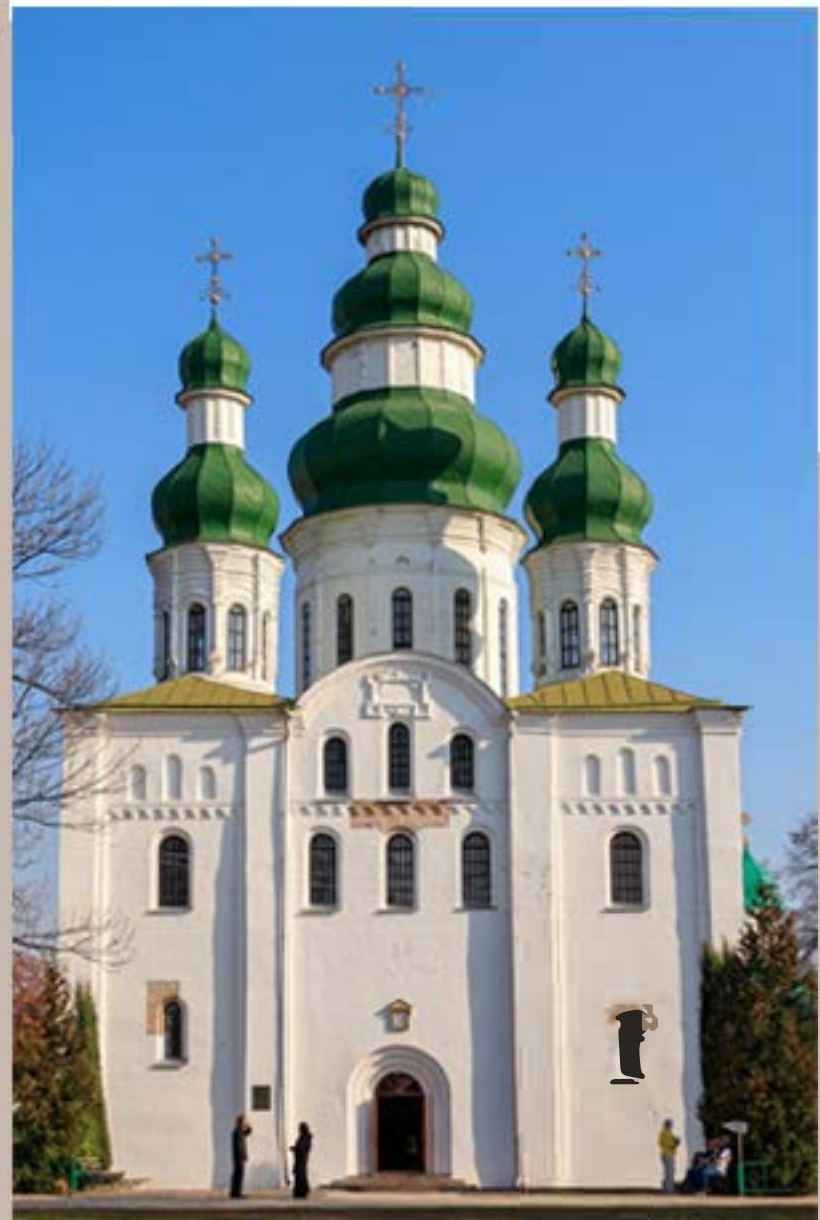
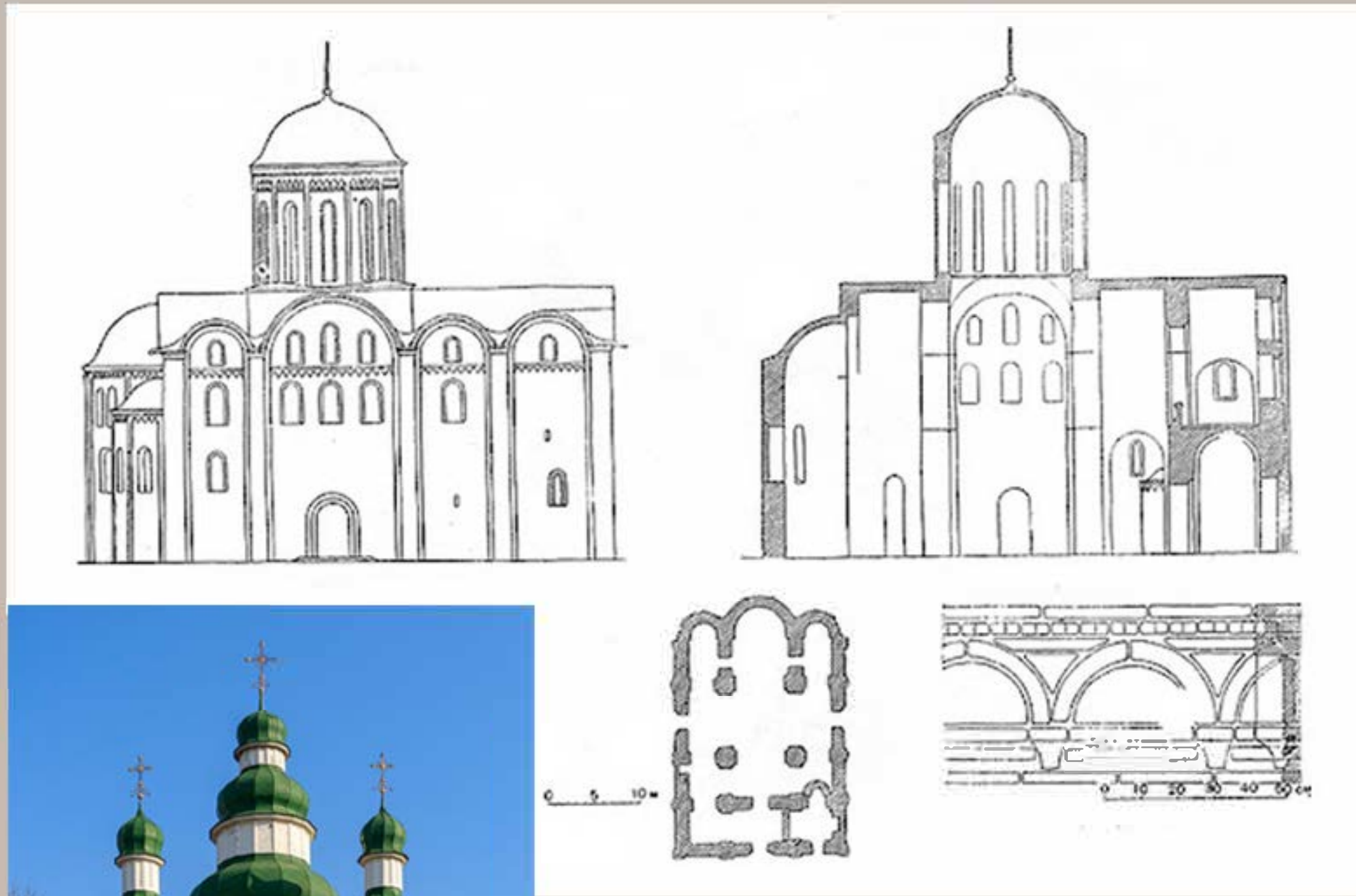

Іллінська церква. Мурована церква XII–XVIII ст., що входить до ансамблю Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. Збудовано в XII ст. біля південного входу до Антонієвих печер. Літописні джерела не згадують часу зведення храму. Належала до рідкісного типу, була однобанною, малих розмірів, складалася з прямокутних у плані бабинця, нефу та напівкруглої апсиди. Започаткувала розвиток тридільного типу храму в українській мурованій архітектурі XIII–XVIII ст. У XVI ст. її було відновлено і добудовано. Церква стала трибанною, а з південного боку храму до апсиди прибудували ризницю. Сучасний вигляд Іллінської церкви – результат перебудов XVII–XVIII ст. Зокрема, у 1649 році коштом чернігівського полковника С. Подобайла розібрано притвор і замість нього зведено великий гранчастий об'єм, розширено бабинець, після чого церква одержала трибанне багатоярусне завершення, розібрано баню над старим бабинцем і зведено нову над прибудовою. Унаслідок цих перебудов пам'ятка набула рис українського бароко. Зберігся іконостас 1774 року в стилі рококо. У 1908–1910 роках на північний захід від Іллінської церкви спорудили триярусну дзвіницю (за типом восьмерик на четверику). Нижній двоярусний четверик мурований, верхній восьмерик – дерев'яний. Вінчає дзвіницю двоярусна баня барокових обрисів. З 1967 року Іллінська церква входить до складу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і є його музеєм. У 1969–1982 роках здійснено реставрацію церкви за проектом архітектора М. М. Говденко. На сьогоднішній день Іллінська церква є єдиним уцілілим на теренах України однефним храмом доби Давньої Русі.

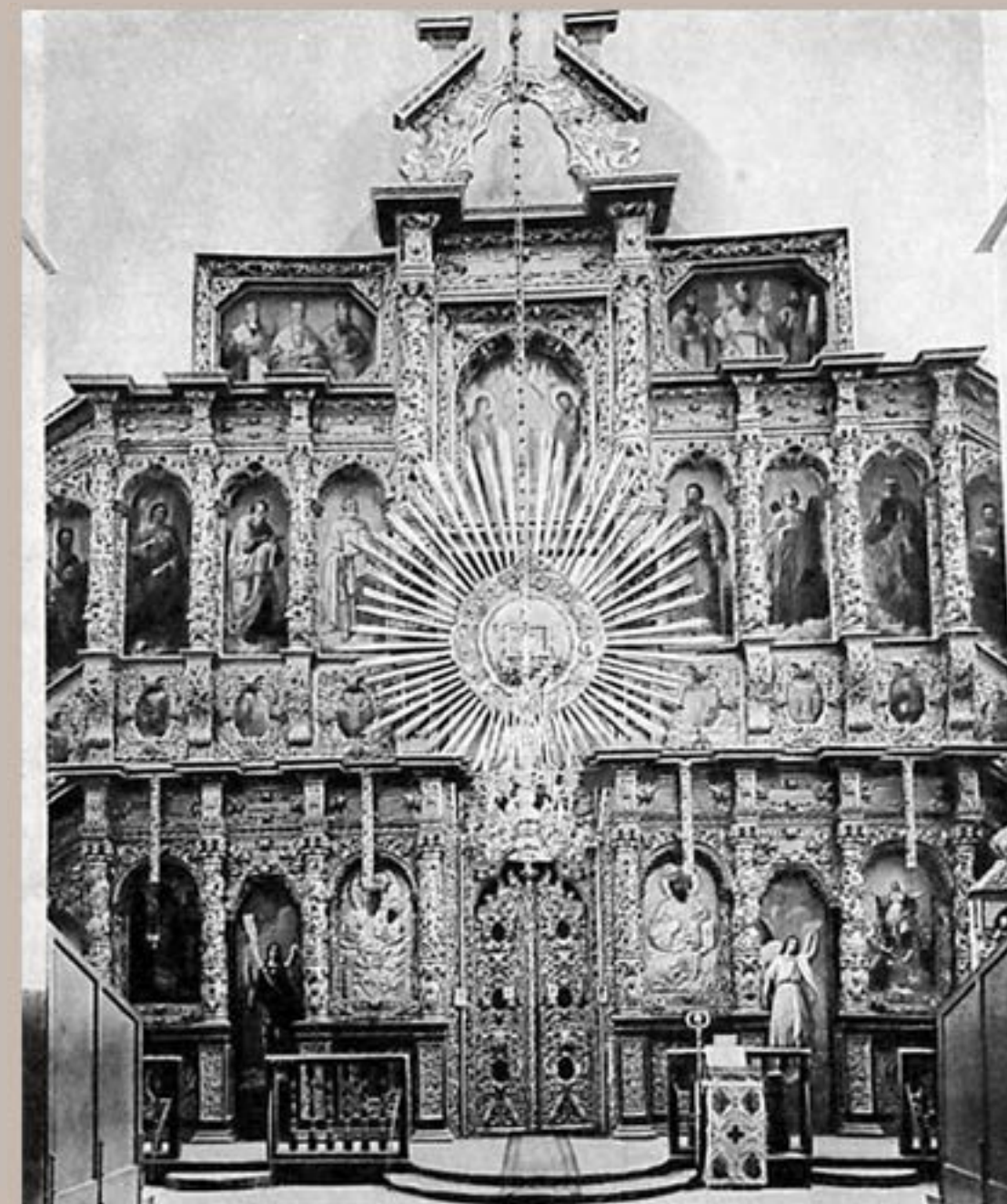
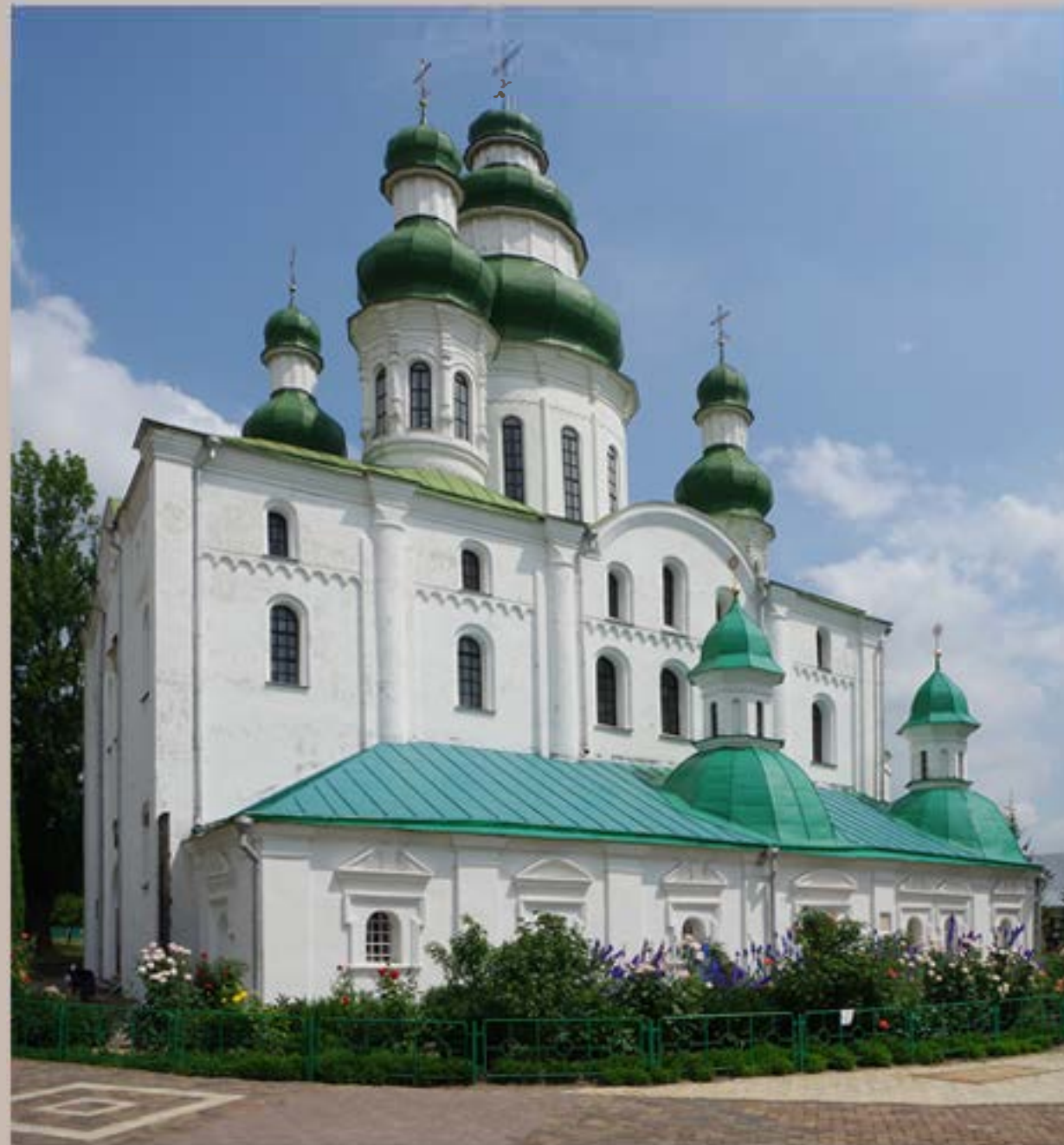

Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові. За переказами, записаними в 1670-х роках, монастир заснував князь Святослав Ярославич на місці знахідки ікони Божої Матері, чудесним способом явленої на ялині поблизу міста. Літописних свідчень про спорудження храму не збереглося. У 1177 році в літописі згадується «Єфрем – ігумен святої Богородиці». У первісному вигляді собор являв собою тринефний, триапсидний, шестистовпний одностовпний храм, який мав одноповерхові галереї з північного та південного боків і тамбур біля західного порталу. Основний об'єм храму зберігся до нашого часу, хоча з деякими втратами та перебудовами.

Над нартексом містяться хори, на які ведуть сходи в товщі північної стіни. Південна частина нартексу оформлена у вигляді самотійної каплиці з апсидою. На другому ярусі є ще одна каплиця, яка прилягає до хорів з півдня. Мурування церкви виконано з плінфи в техніці рівношарової кладки на вапняно-цем'янковому розчині, характерної для середини XII ст. Зовні храм був укритий розграфленим тиньком, який імітував мурування з тесаного каменю. В оздобленні стін використано аркатурні пояси, пілони з напівколонами. Храм був розписаний фресками. За давньоруської доби тут ховали в шиферних і цегляних саркофагах, розміщених в аркосоліях та під підлогою галерей.

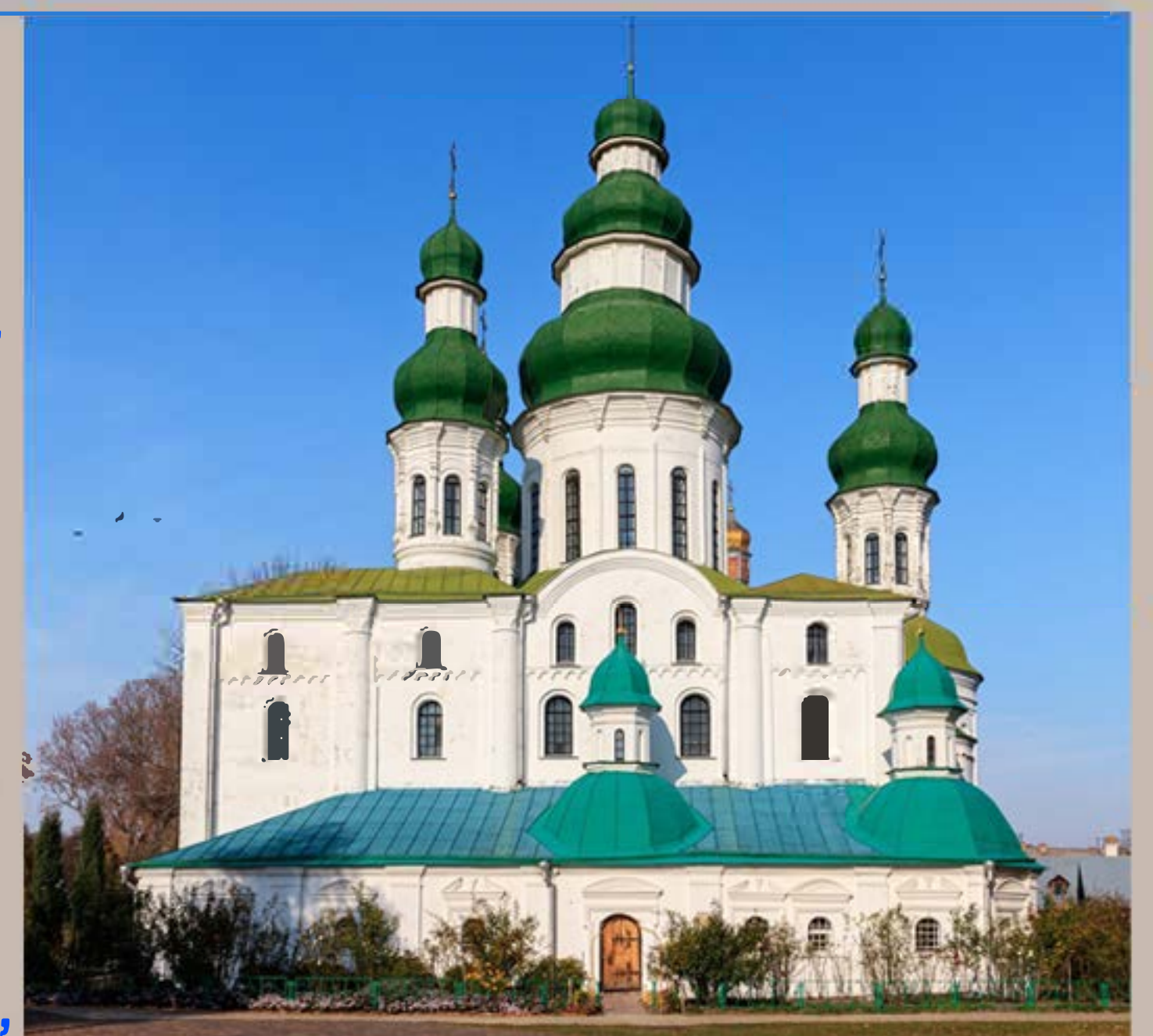

На межі XVI–XVII ст. церква мала кілька мурованих куполів, накри- тих дубовими просмоленими дошками. Після 1623 року Єлецький монастир відремонтували і передали уніатам. Після національно- визвольної війни Б. Хмельницького монастир знову стає право- славним. Серед його ігуменів були майбутні архієпископи Л. Бара- нович, Ф. Углицький, І. Максимович – засновник Чернігівського коле- гіуму, Данило Туптало (святий Дмитро Ростовський). Чимало зро- бив для відродження обителі Іоанкій Галятовський (близько 1620 – 1688). При ньому було реконструйовано Успенський собор, побудо- вано муровані келії, зведено трапезну Петропавлівську церкву. Він же створив у монастирі бібліотеку. Після реставрації 1670–1674 ро- ків, проведеної ігуменом Іоанкієм Галятовським, собор став п'яти- банним, баня над хорами не збереглася. У храмі було три престоли: головний – Успіння Богоматері, правий – собору Архангела Гавриї-

Ігумен Іоанкій Галятовський

ла, лівий – Різдва Іоанна Хрестителя, а також вітвар на хорах, присвячений святому Георгію. У 1698 році з південного боку до храму прибудували приділ святого Іакова (усипальня Я. Лизогуба). У 1660–1675 роках встановили багатоярусний різьблений бароковий іконостас із чудотворною іконою Єлецької Богомате- рі. У XVII–XIX ст. у склепах храму і навколо нього ховали церков- них служителів, представників козацької старшини та їхніх ро- дин, серед яких – генеральний обозний, чернігівський полковник В. Дунін-Борковський, ігумен І. Галятовський, наказний гетьман, чернігівський полковник Я. Лизогуб, члени родин Полуботків, Ли- зогубів, Милорадовичів. У XIX ст. собор розписали олійними фар- бами. У 1892 році А. Прахов виявив давні фрески; у 1920-х, 1950– 1990-х роках проводили їх розчищення та консервацію. Під час бомбардувань у 1941 році собор горів, загинули олійний стінопис, деякі фрески та іконостас. З 1992 року Успенський собор – діючий монастирський храм.

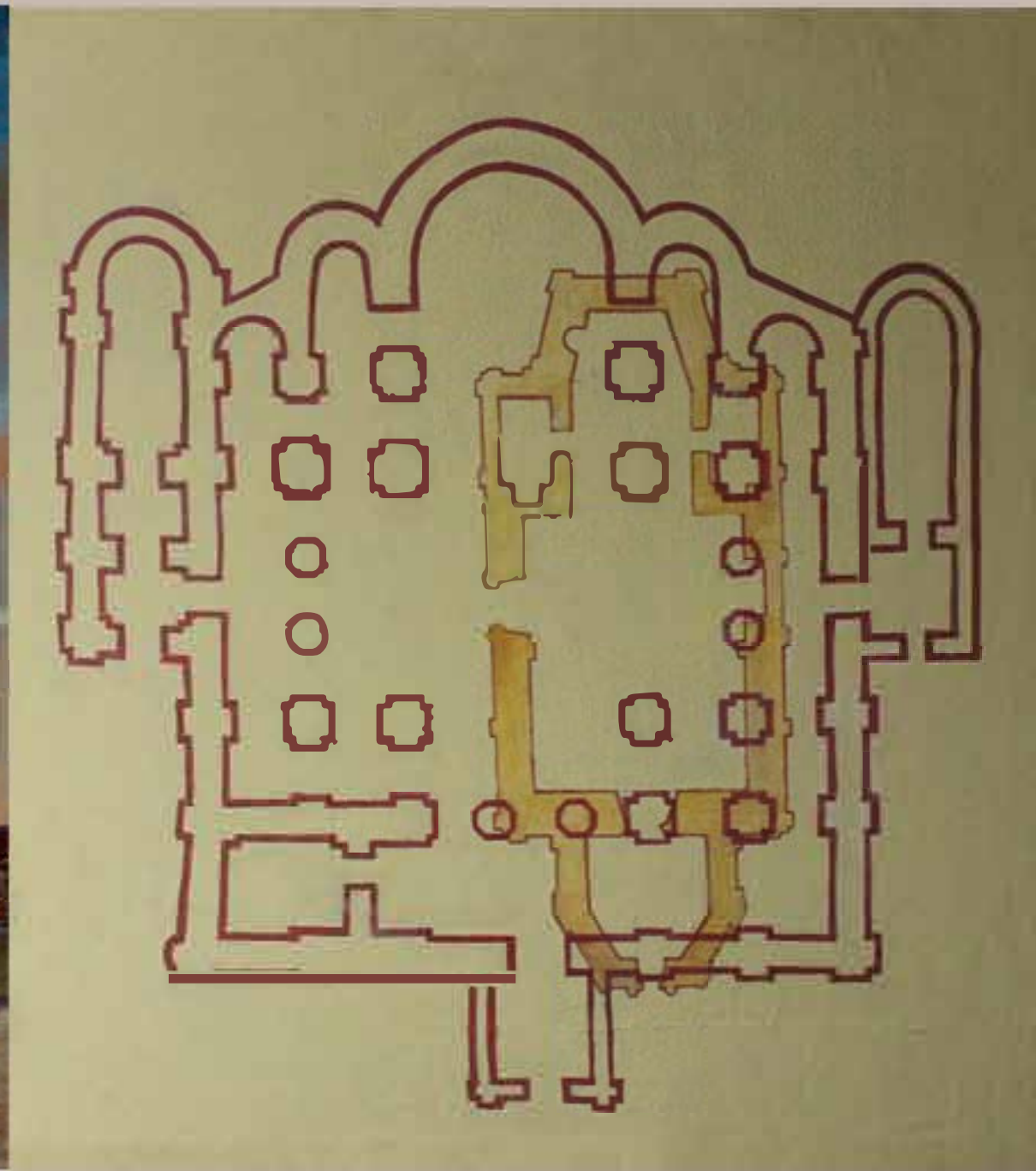

П'ятницька церква в Чернігові. Споруджена наприкінці XII – на початку XIII ст. посеред торгу на окольному граді Чернігова. Церкву було названо на честь святої Параскеви П'ятниці, покровительки торгівлі. Починаючи з XIII ст., церква зазнала чимало руйнувань і перебудов. Перші зафіксовані ремонтні роботи відбулися в 1670 році коштом чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського. У 1690-х роках за участю архітектора І. Зарудного на західному і східному фасадах побудовано барокові фронтони, а над банею – багатоярусний верх. У XVI Іст. церква була храмом П'ятницького жіночого монастиря. Кардинальні зміни архітектурного устрою споруди відбулися при відбудові церкви після пожежі 1750 року та в XIX ст., коли до неї було прибудовано бічні приділи, а у 1818–1820 роках за проектом архітектора А. Карташевського до західного фасаду прибудовано ротонду-дзвіницю і церква перетворилася на семибанну. Церква була зруйнована в період Другої світової війни. Протягом 1943–1945 років було проведено архітектурні дослідження та консерваційні роботи. Виявилося, що споруда належить до будов не XVI Іст., як вважалося до того, а до споруд доби Давньої Русі і є видатним зразком унікального стилю кінця XII – початку XIII ст. Було оголошено конкурс на проект реставраційних робіт з метою відновити храм у первинному вигляді. Протягом 1943–1955 років П. Барановський разом з архітекторами Ю. Асєєвим, І. Ігнаткіним, М. Холостенком обміряли та дослідили П'ятницьку церкву. У 1955–1962 роках тривали основні реставраційні роботи, виконані майстрами П. Самойловою, М. Лапою, П. Куксою й іншими під авторським керівництвом П. Барановського за участю М. Холостенка. Втрачені частини храму відновлювалися за рахунок фрагментів стін, знайдених при розбиранні завалів. Також по периметру ретельно збирали давньоруську плінфу, а за нестачі оригінальної цегли на Чернігівському цегельному заводі було створено окремий цех, де розпочато виготовлення шести різновидів плінфи за оригінальними зразками. Унаслідок цього досліднику вдалося з великою достовірністю відтворити всі форми будови. При цьому не були відновлені первісні бічні притвори, а також прибудови XVI І–XVI Іст. У 1962 році завершено реставрацію у вірогідному первісному вигляді. Після завершення внутрішніх робіт з реставрації підлоги за проектом М. Холостенка у 1972 році П'ятницьку церкву відкрито як музей. З 1972 по 1989 рік у церкві діяла експозиція «П'ятницька церква – пам'ятка давньоруської архітектури і мистецтва XII століття». З 1991 року П'ятницька церква – діючий храм.

Михайлівський собор у Переяславі. Побудований з ініціативи митрополита Переяславського Єфрема. Освячено в 1089 році. Собор перебував у південно-західній частині Переяславського дитинця і був усипальницею переяславських князів. Храм розміщувався на єпископському дворі, поряд з ним були розташовані єпископський палац і Єпископські ворота. Собор був великим п'ятинефним храмом (довжина 33 м, ширина 25,6–27 м) з однією апсидою та, вірогідно, одним куполом, який спирався на 4 потужні стовпи. Основний об'єм був із трьох сторін оточений прибудовами-притворами, каплицями з похованнями та ін. Стіни храму вимуровані в змішаній техніці (з каміння та плинфи, з прихованим рядом). Підлога була викладена пірофілітовими плитами з мозаїчними інкрустаціями. Інтер'єр був декорований фресками і, можливо, мозаїками. Собор постраждав від землетрусів 1124 і 1230 років, але був відновлений. У храмі поховано переяславських князів – нащадків Володимира Мономаха: синів Святослава та Андрія Доброго, онука Ростислава Юрійовича, правнука Володимира Глібовича. Михайлівський собор був розграбований і зруйнований в 1239 році під час взяття Переяслава військами Батия. На частині його фундаменту в 1646–1666 роках було побудовано дерев'яну соборну церкву Михайлівського монастиря. У 1743–1750 роках замість неї звели муровану, яка збереглася дотепер (її розміри значно менші, ніж давньоруського храму). Пам'ятку досліджували М. Каргер у 1949, 1952–1954 роках і В. Харламов у 1975 році. Частина решток собору з 1982 року відкрита для огляду, над ними споруджено павільйон, у якому розміщено експозицію Музею архітектури давньоруського Переяслава.

Залишки церкви-усипальні (Спаської (?)) в Переяславі було розкопано в 1953 році експедицією під керівництвом М. Каргера. Виявлена пам'ятка являє собою невеликий (15,3×8,1 м) одноапсидний двостовпний храм XI ст. Від нього залишилися фундаменти та нижні частини стін, вцілілі на висоту до 1 м, стовпи, які підтримували склепіння, збережені на 1,5 м. Окремими ділянками збереглася підлога, що складалася з полив'яних керамічних плиток жовтого та зеленого кольорів. На деяких площинах внутрішньої поверхні стін та стовпів зберігся настінний фресковий розпис. Стіни церкви складені в характерній для пам'яток XI ст. техніці змішаної кладки («орус міхтум»), за якою ряди цегли-плінфи чергуються з рядами каменю-пісковіку на розчині вапна з домішкою товченої цегли – «цем'янки». В апсиді (вівтар) розкритий невеликий престол з плінфи. Над залишками церкви у 1955–1957 роках споруджено павільйон для археологічного музею Переяслава.

мими ділянками збереглася підлога, що складалася з полив'яних керамічних плиток жовтого та зеленого кольорів. На деяких площинах внутрішньої поверхні стін та стовпів зберігся настінний фресковий розпис. Стіни церкви складені в характерній для пам'яток XI ст. техніці змішаної кладки («орус міхтум»), за якою ряди цегли-плінфи чергуються з рядами каменю-пісковіку на розчині вапна з домішкою товченої цегли – «цем'янки». В апсиді (вівтар) розкритий невеликий престол з плінфи. Над залишками церкви у 1955–1957 роках споруджено павільйон для археологічного музею Переяслава.

У 1953 році під час будівельних робіт на місці знесеної 1935 року Воскресенської церкви в Переяславі було знайдено давньоруські фундаменти. Археологічні розкопки виявили підмурки тринавного шестистовпного храму XII ст. з трьома напівциркульними апсидами. Відомості про церкву на цьому місці відносяться до початку XVII ст., коли десять козаків Війська Запорозького в 1600 році подарували на престольне Євангеліє до храму Воскресіння Христового в Переяславі.

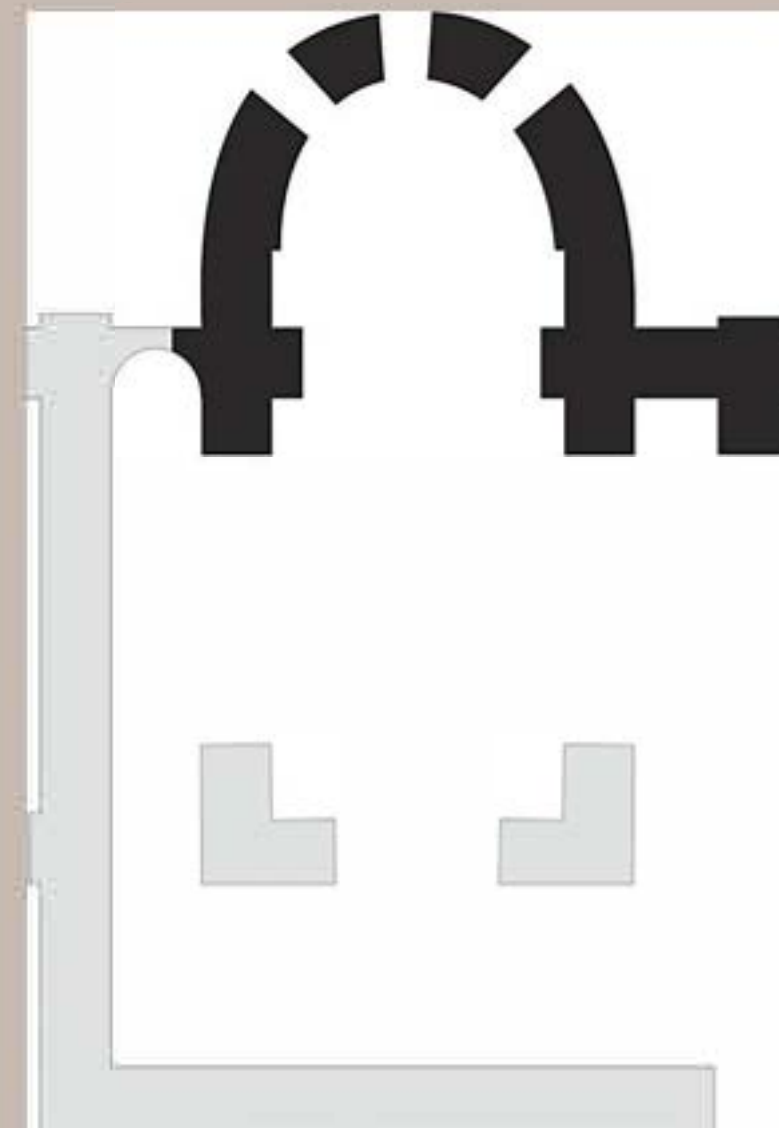
У 1627 році замість старої церкви збудували дерев'яний собор великих розмірів. У ньому було влаштовано сім престолів: п'ять знизу та два вгорі на хорах. Він став головним

полковим храмом. У 1688 році мощі святого Макарія було перенесено з Канева до Воскресенського собору, де й перебували до 1713 року. Цей величний храм проіснував до 1794 року. Собор перебудовували в 1796, 1845, 1861 роках.

Спорудження храму в давньоруських формах завершено у 2006 році.

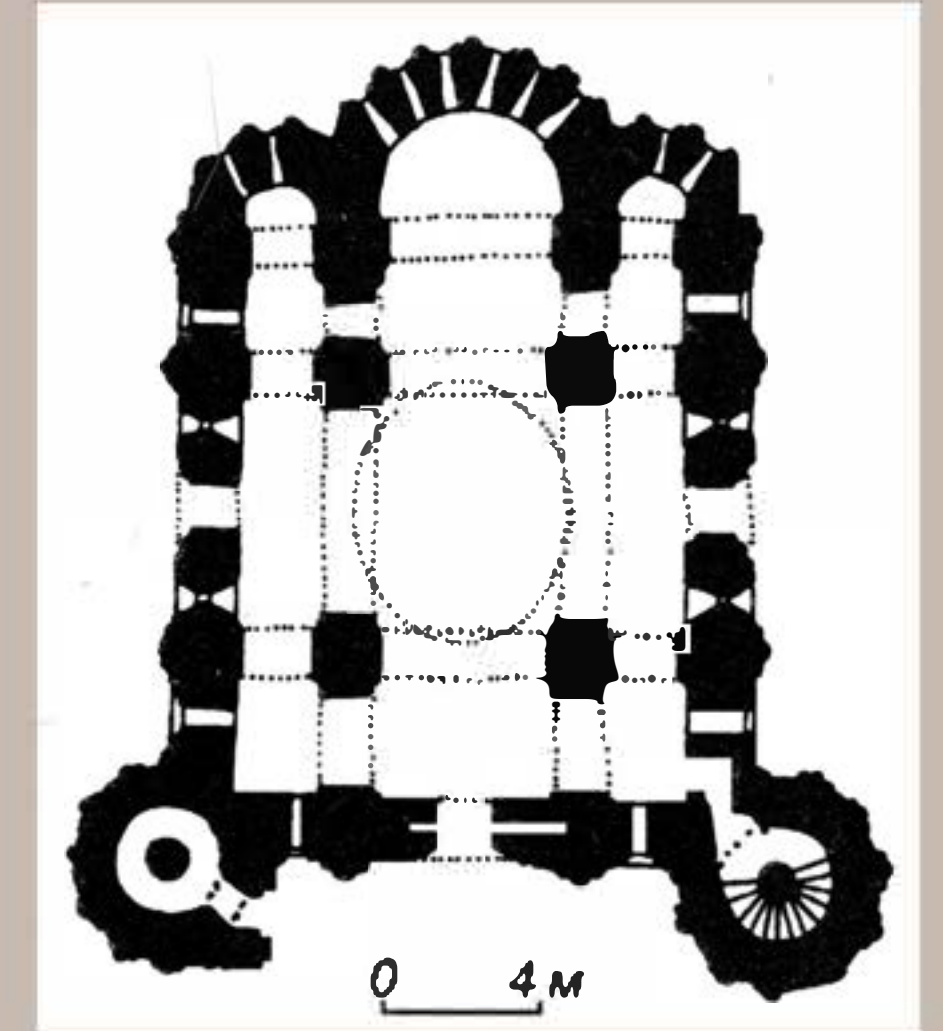

Остерська божниця, Юр'єва божниця (літописна «божниця святого Михаїла») – частково збережений давньоруський храм у містечку Остер, на городищі, яке є рештками літописного Городця Остерського. Уперше згадується в літописі при описі подій 1152 року, коли коаліція князів на чолі з київським князем Ізяславом Мстиславичем здобула Городець Остерський і примусила піти звідти Юрія Долгорукого, який використовував це місто як опорний пункт для боротьби за Київ. При цьому в божниці святого Михаїла згорів дерев'яний верх. Свого часу поширеною була думка, що Остерську божницю збудував Юрій Долгорукий, звідси її назва «Юр'єва божниця». Сучасні дослідники вважають її побудову одночасною із заснуванням міста Володимиром Мономахом (1098), про що свідчить техніка мурування стін, у яких каміння чергується із плінфою, покладеною з утопленим рядом (техніка «opus mixtum», характерна для XI ст.). До наших днів дійшли вівтарна апсида та східна стіна. У стіні існують невеликі утоплені ніші, що заміняють бічні апсиди, – характерна риса переяславських храмів початку XII ст. Археологічними дослідженнями з'ясовано, що це був невеликий храм завширшки 10,5 м, завдовжки, разом з півколом апсиди, 16 м. В апсиді збереглися фрески, які вважаються сучасними побудові церкви (межа XI–XII ст.). Розпис дуже ушкоджений, але його загальну іконографічну схему можна визначити: у консі – постать Богородиці-Оранти, обабіч неї – 2 архангели, у середньому регістрі – «Євхаристія», у нижньому регістрі – 4 постаті святих. Збереглися також залишки орнаментів. У 1695 році церкву знов відновили і навіть влаштували додатковий вівтар в ім'я Святої Трійці на хорах. У 1753 році під час грози в храм ударила блискавка, унаслідок чого згорів дерев'яний верх, до того ж кладка почала руйнуватися. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. більша частина об'єму будівлі була розібрана у зв'язку з аварійним станом, збереглася лише вівтарна частина (апсида та частина південно-східної стіни). Реставраційні роботи було проведено лише в 1907 році за проектом архітектора П. Покришкіна. У 1924 і 1950 роках було проведено роботи з консервації. У 1977–1980 ініціювали консервацію залишків споруди та реставрацію фрескового розпису XII ст., залишки якого збереглися в інтер'єрі апсиди (художник В. І. Бабюк).

Церква святого Василя в Овручі була споруджена близько 1190 року князем Рюриком Ростиславичем. У XVI ст. вже перебувала в руїнах. У 1848 році впали склепіння, від давньоруської споруди залишилися три апсиди й частина північної стіни. Нинішній Свято-Василівський собор – результат реставрації 1907–1909 років, виконаної за проектом архітектора О. В. Щусьєва. Храм виконано в первинних формах, завершення було зроблено за типом чернігівських церков середини XIII ст., тобто зі зниженими арками. Усі надійні давні частини руїн включено в нову кладку без змін. Купол, дві вежі й апсиди покрили свинцевими листами, головний дах – листовим залізом. Замість дерев'яних (як у давнину) було встановлено залізні зв'язки, задля імітації дерева обшиті дошками. Цеглу за оригінальними зразками виготовляли на місцевій цегельні. Наново було покладено сходи на хори у вежах. Хід у південній стіні зроблений за зразком північного, який частково зберігся. Долівку поклали на рівні стародавнього порогу і вимостили місцевим кварцитом. Біля стін, що збереглися, покладено давні пірофілітові плити. Собор є чотиристовпним, хрестовокупольним, однобанним храмом. До західного фасаду примикають дві круглі в плані сходові вежі. Вежі й апсиди розчленовані профільованими вертикальними тягами, а фасади – пучковими пілястрами складного профілю та декоровані рядами поребрика й аркатурними поясами. У реконструкції культової споруди було використано цікавий прийом декорації фасадів – інкрустація стін камінням, утопленим у цегляну кладку і відшліфованим з лицьової поверхні. Цей прийом відомий у церкві Бориса і Гліба в Гродно. В інтер'єрі пам'ятки збереглися фрагменти давніх фрескових розписів, що мали позолоту. У 1910–1911 роках храм був розписаний художником А. П. Блазновим. Одну з композицій виконав художник Д. С. Стеллецький. Розписи – у графічній манері з яскравою гамою фарб. У період реставрації при церкві було побудовано жіночий Василівський монастир, споруди якого, розташовані на південний схід від храму, виконані у формах псковської архітектури за проектом архітектора В. Н. Максимова. У розписі інтер'єру брали участь відомі художники К. Петров-Водкін, Ф. Волков, Б. Максимов.

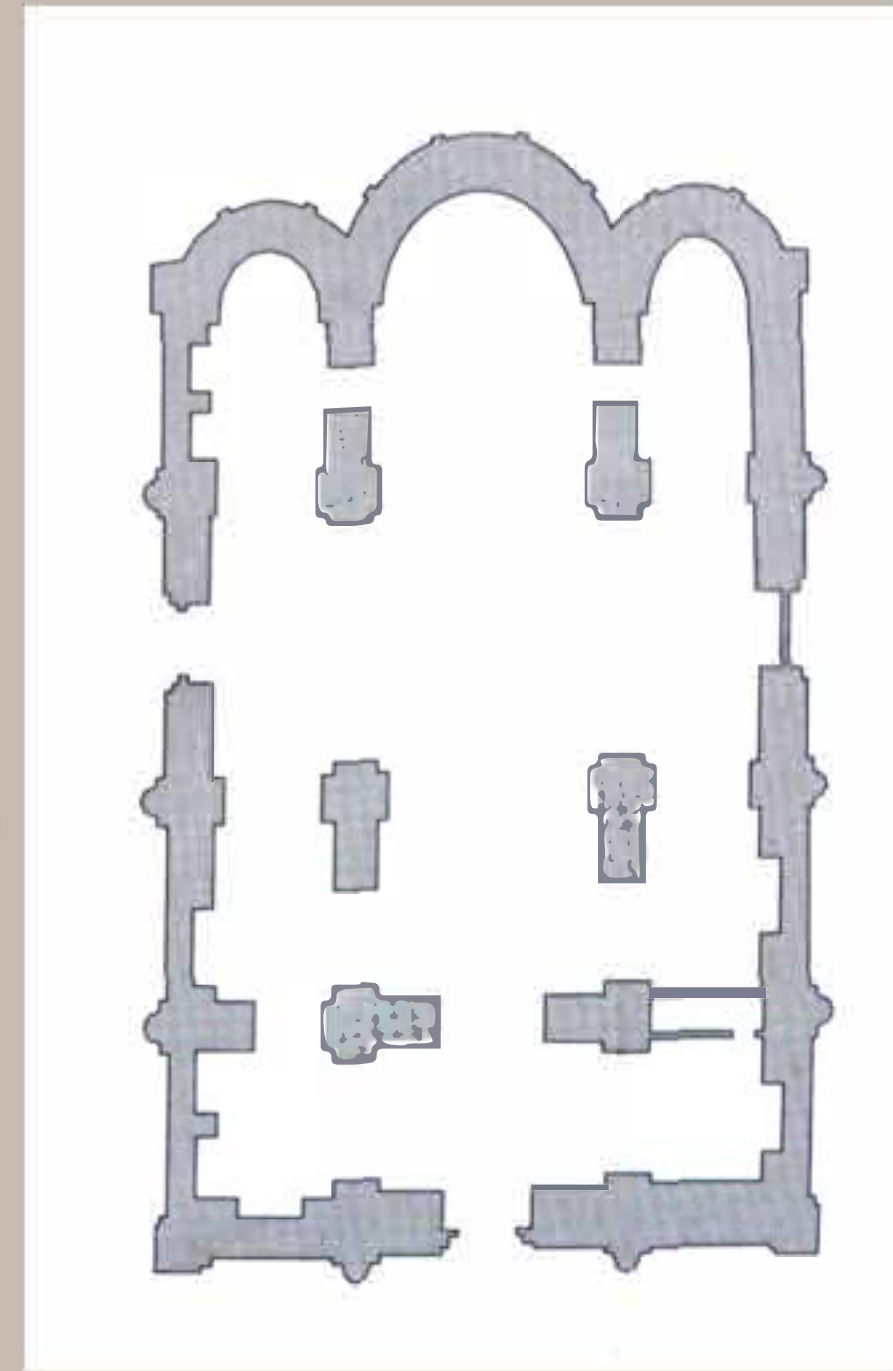

Гравюра XIX ст.

Обмірне креслення 1886 року

Успенський собор у Володимирі. Храм збудований за часів волинського князя Мстислава II Ізяславича у 1160 році. Великий шестистовпний триапсидний храм. Нартекс його відокремлений стінкою від основного приміщення. Загальна зовнішня довжина будівлі 34,7 м, ширина 20,6 м. Величина підкупольного простору уздовж храму 8 м, поперек – 7,45 м. Товщина стін 1,5–1,7 м. Висота храму до верху центральної закомари близько 18,5 м. Стародавні склепіння не збереглися. На західному та східному фасадах у закомарах розташовані не вікна, а глухі ніші. У західній частині церкви є хори. Склепіння, що підтримували бічні членування хорів, були хрестовими. Середнє членування хорів, можливо, спиралося на дерев'яні балки. На хори потрапляли через двері другого поверху південного фасаду, очевидно, по переходу з палацу. Зовнішні кутові лопатки храму плоскі, а проміжні – з потужними напівколоннами. У будівлю ведуть три портали, вони мають двоступінчастий профіль. Вікна вузькі, з напівциркульним завершенням, але в центральних закомарах, де розташовано по три вікна, така форма лише в середньому, а бічні завершуються чвертю кола. У підставі закомар по трьом фасадам, крім східного, проходить аркатурний пояс з подвійною стрічкою поребрика. Стіни храму складено з цегли в техніці рівношарової кладки. Розмір цегли приблизно 4,5×22–23×32,5–35,5 см. На деяких цеглинах на площинах є хвилясті паралельні лінії, а на декількох виявлено великі «князівські» знаки у вигляді двозубця. Трапляються трапецієподібні цеглини й вузькі з клиноподібним торцем. Товщина швів розчину в кладці приблизно дорівнює товщині цегли. У стінах відзначено канали від дерев'яних зв'язок. Виявлено також голосники, використані в кладці склепінь.

Успенська кафедра 1892 рік

Успенська кафедра 1892 рік

Фундаменти собору стрічкові, завглибшки 2–3 м, складені з буту. Над ними – вимостка з декількох рядів цегли на розчині. Підлога храму була покрита полив'яними керамічними плитками. Інтер'єр розписаний фресками, від яких до часу реставрації ще зберігалися деякі ділянки в центральній апсиді та в нішах вікон. У соборі були аркові ніші для поховань. Одне з поховань містило, можливо, останки князя Володимира Васильовича. У 1185 році собор дуже постраждав від пожежі. Очевидно, відразу ж його почали відновлювати, і в 1189 році собор знову був освячений. Під час великої пожежі 1193 року церква, мабуть, не постраждала, але все ж у 1194 році її побілили вапном: «И бысть опять, акы нова». У XIII ст. в соборі було поховано кілька володимирських князів, а в 1237 році проводились якісь роботи з оздоблення і розпису. Під час взяття Володимира монголо-татарами у 1238 році собор був пограбований і спалений. Після цього він довго стояв без ремонту, поки в 1280 році митрополит Кирило «покры церковь святую Богородицю съборную оловом». У 1293 році монголо-татари знову розгромили місто «и церковь володимерскую разграбиша, и чудное дно медяное выдраша». Різні ремонти і перебудови здійснювалися в соборі в XIV ст. Ремонти були проведені у 1725–1734 та 1888–1891 роках. Станом на 1829 рік він перетворився на суцільну руїну – обвалилися склепіння й купол. У 1896 році археологічною комісією і синодом затверджено проєкт реставрації храму в давньоруських формах архітектора Г. І. Котова. Роботи було завершено 1900 року.

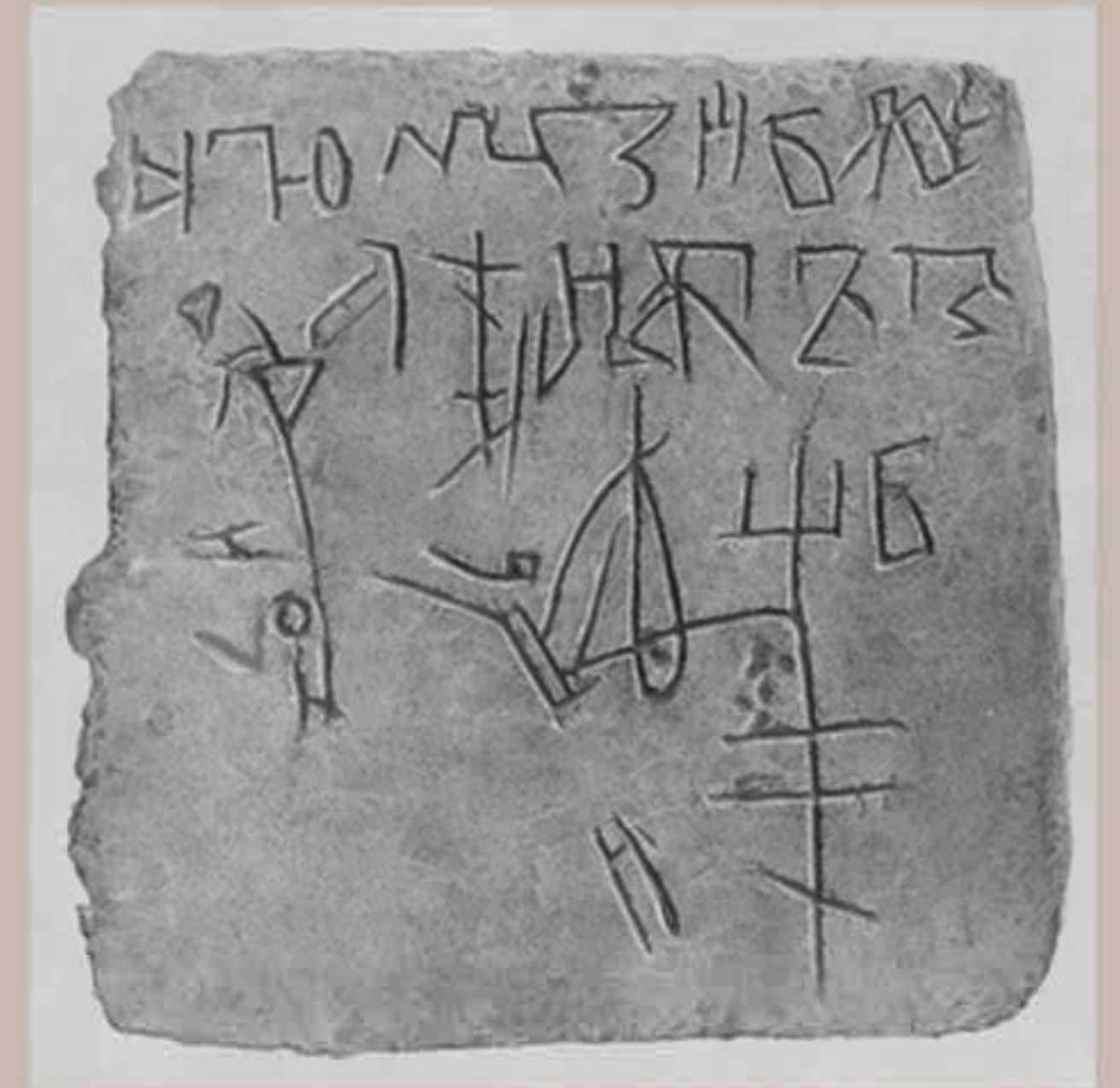
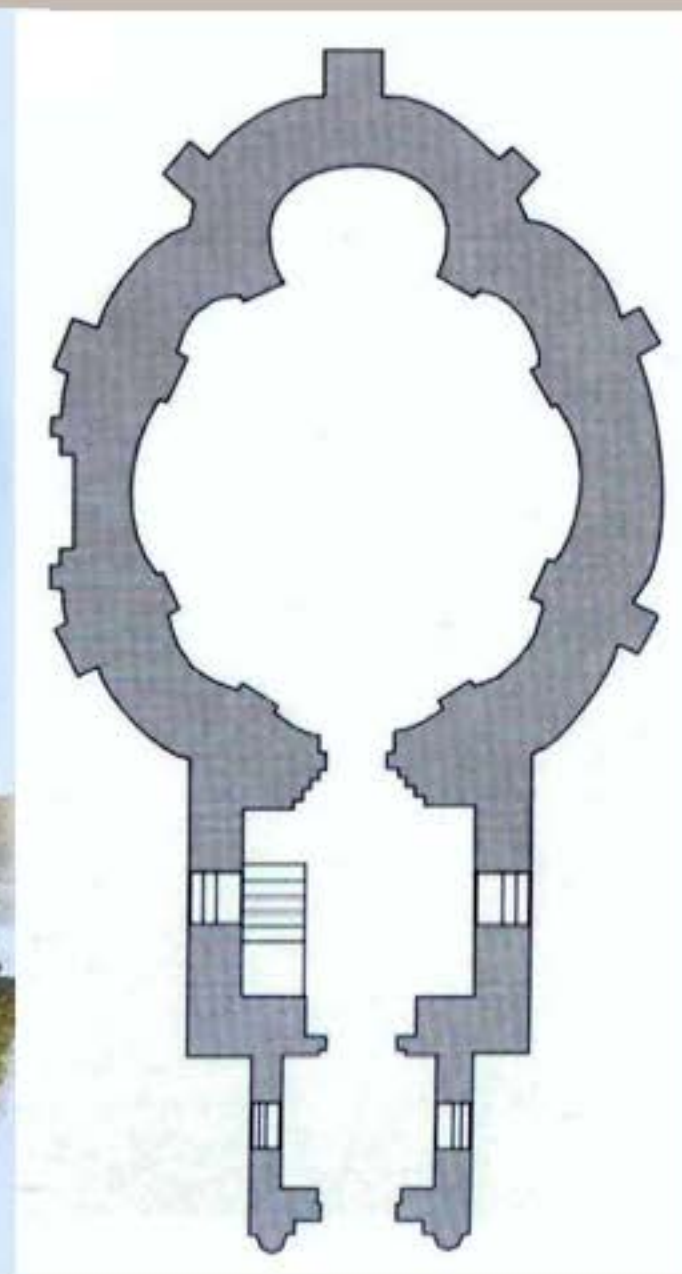

Реконструкція первісного виду

Вигляд церкви в другій половині XIX ст.

Напис на пірофілітовій плиті

Василівська ротонда у Володимирі. Самобутня пам'ятка волинської сакральної архітектури кінця XII ст. у місцевості Василівщина в районі міста Заріччя. Первісна будівля храму відрзнялася від нинішньої, являла собою суміш місцевої архітектурної традиції з елементами готики та романського стилю. Більшість дослідників визначали час її побудови кінцем XIII – початком XIV ст. за аналізом цегли, характером кладки тощо. Уперше це датування висловили В. Антонович і А. Прахов після обстеження церкви в 1886 році. С. Косович, який мав візитаційний опис усіх володимирських церков з 1695 року, вказував, що біля церкви містився дім зі школою і шпиталем. На балці плебанії був напис, що свідчив: «сия церков была создана в 1419 году». Проте на думку польського дослідника М. Валицького, котрий обстежував ротонду в 1925 році, церкву збудовано на межі XII–XIII ст., і спочатку будівля була романського типу, а готичну перебудову її здійснили пізніше (після 1523 року). Цього ж датування дотримувався і Б. Возницький. Перша документальна згадка про храм походить саме з 1523 року. Будівля центричного характеру в проєкції складається з восьми конх і двох прямокутних прибудов із заходу (ґанку із дзвіницею). Перекриття восьмипелюсткове склепінчате, апсиди – конхове. Підтримується підпружними арками, розпір від яких сприймається розміщеними зовні невисокими контрфорсами. Віконні прорізи декоровані символічними зображеннями сонця та місяця. Північна стіна прикрашена кам'яним порталом, західна – перспективним цегляним. У стіні з північного боку містилася вмурована пірофілітова плита з графіті, що зникла під час Першої світової війни. Напис доволі нерозбірливий. І. Срезневському вдалося відчитати «Помози Б(о)же ра(боу) (сво)єму ... си крт в лѣт(о) ѿѿБ». Останнє слово і літери вказують на 1194 рік – час правління Романа Мстиславича.

Північний портал, фото до 1914 р.

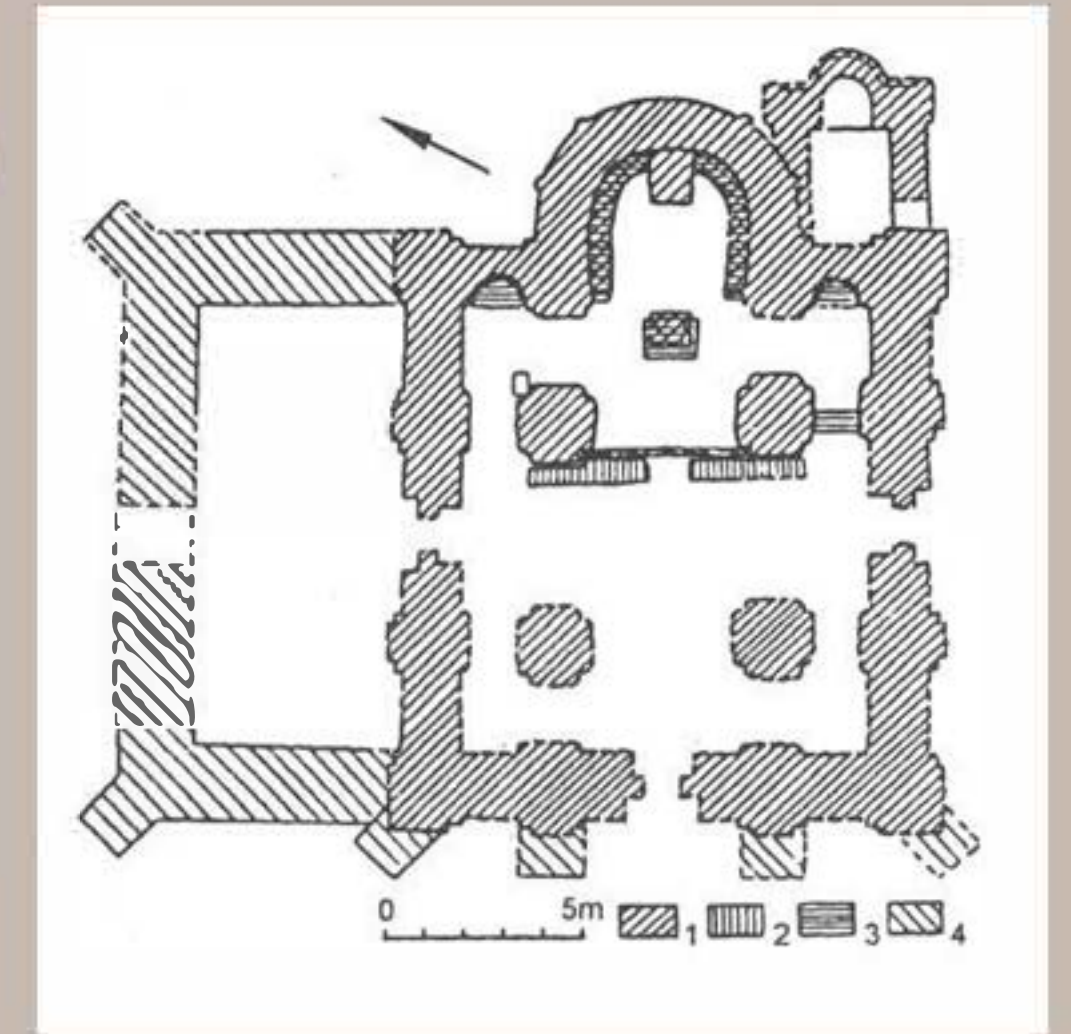
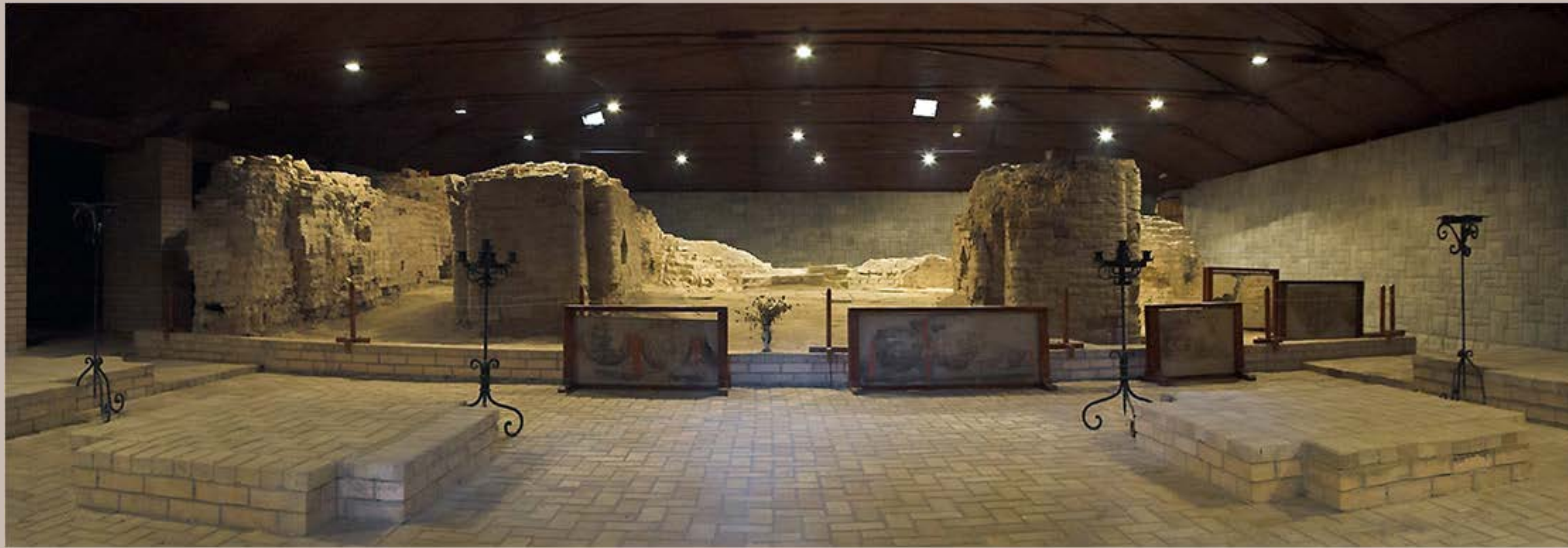
Контрфорси

Після анексії Волині російською імперією давній сферичний дах замінили непропорційно великою цибулястою банею, а до ротонди із заходу прибудували прямокутний у плані двоярусний притвор, другий ярус якого мав слугувати дзвіницею. У 1899 році архітектор М. Козлов опрацював проєкт реконструкції храму в російсько-візанійському стилі, реалізований у 1900–1901 роках: змінено форми завершення ротонди й прибудови, на якій влаштовано дзвіницю, а перед західним входом зроблено тамбур з високим гостроверхим двоскатним дахом. Тепер це парафіяльна церква. У храмі зберігається ікона Богородиці Одигітрії, вік якої налічує понад 500 років, ікона Різдва Христового та іконостас храму XVIII ст.

Елемент різьбленого декору

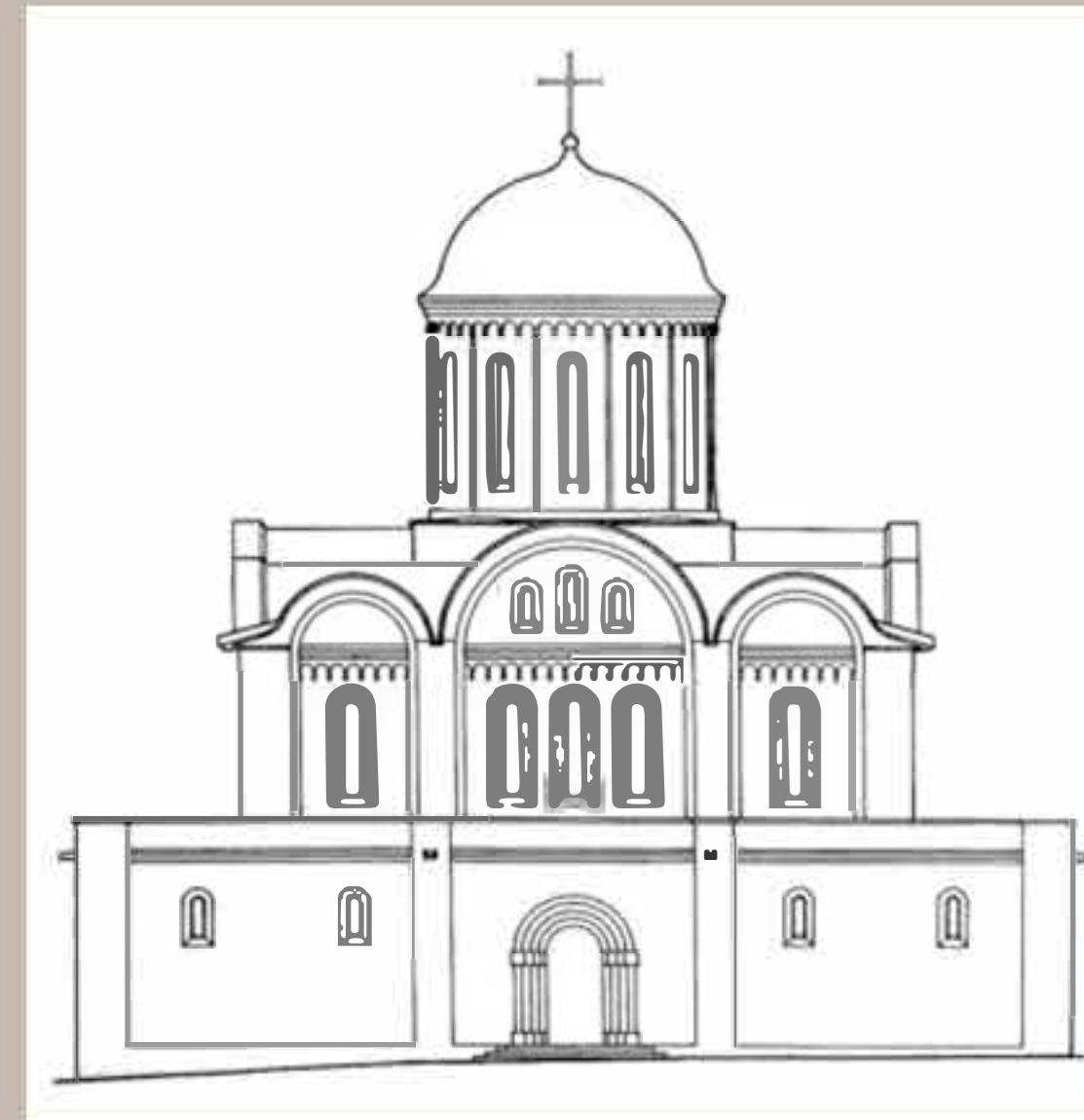

Реконструкція І. В. Дідуха

Церква Іоанна Богослова в Луцьку. Була збудована у 1175–1180 роках на дитинці міста за часів правління Ярослава Ізяславича. Це була квадратна в плані, одноапсидна, одноглава, чотиристовпна висока будівля з невеликою прибудованою каплицею. У 1289 році за луцького князя Мстислава Даниловича вже була соборною. Згодом у XIV ст. князь Любарт подарував церкві містечко Рожище та декілька сіл. Це поліщило матеріальне становище церкви, відбувся ремонт. Згідно з літературними даними, храм мав позолочений хрест із ланцюгами, був покритий ґонтовим дахом, по тиньку зовні та зсередини зроблено розписи. Підлогу викладено декоративною керамічною плиткою. У соборі був похований князь Любарт. Після Берестейської церковної унії від церкви відійшло багато вірян. Храм почав занепадати. Інформацію про останній вигляд храму можна добути з ікони святого Ігнатія першої половини XVIII ст. У той час церква потребувала великого ремонту. У 1775 році владика Сильвестр Рудницький розпорядився розібрати до рівня землі нестійкі стіни храму, що й було зроблено 1766 року. У планах було звести на його місці новий собор. Проте цього не відбулося внаслідок передчасної смерті Рудницького. У 1982–1987 роках було проведено архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки. Виявлені та законсервовані у 1980-х роках частини стін храму, що збереглися, зараз доступні для огляду під час екскурсій до підземель Луцького замку.

Варіанти реконструкції Успенського собору за В. М. Петриком

Успенський собор, Церква Пресвятої Богородиці – головний собор давнього Галича. З XII ст. був кафедральним собором Галицької єпархії, а з XIV ст. Галицької Митрополії. Перша згадка про Успенський собор відноситься до 1187 року, у зв'язку зі смертю його будівничого – князя Ярослава Осмомисла. У 1208 році храм згадується як місце посаження на Галицький стіл малолітнього князя Данила володимирськими, галицькими та угорськими боярами. До 1219 року відноситься згадка про влаштування при церкві Богородиці укріплень («граду») угорським воєводою Філею. До церков Богородиці та Михаїла у 1231 році заходить князь Данило, так само він «приходить до пречистої Богородиці» у 1235 році після зайняття Галича за відсутності князя Михайла Всеволодовича Чернігівського. Під час оборони князя Ізяслава Володимировича від військ Романа Даниловича у 1254 році, воїни Ізяслава та він сам вибігли на склепіння церкви «куди і беззаконні угри були вибігли», тобто мова йде про конструкції саме Успенського собору. Ця літописна згадка свідчить про те, що собор уцілів під час монголо-татарської навали. Наявність склепінь та «комар» може свідчити або про цілковиту неушкодженість конструкцій споруди, або про відносно невеликі пошкодження, які вдалося досить швидко усунути. Заснування у 1303 році митрополії саме в Галичі свідчить, що в цей час єпископська резиденція, була розміщена тут, а сама будівля перебувала в задовільному стані. Собор після спустошення Києва на короткий час був найбільшим діючим храмом Русі-України. Подальші згадки про Успенський собор засвідчують, що він діяв протягом XIV–XVI ст. Саме із цим храмом як з центром Галицької митрополії ще з XIII ст., імовірно, пов'язана традиція вживати назву «Крилос» для всієї гори, на якій до середини XIII ст. функціонувала княжа столиця.

Фундаменти собору

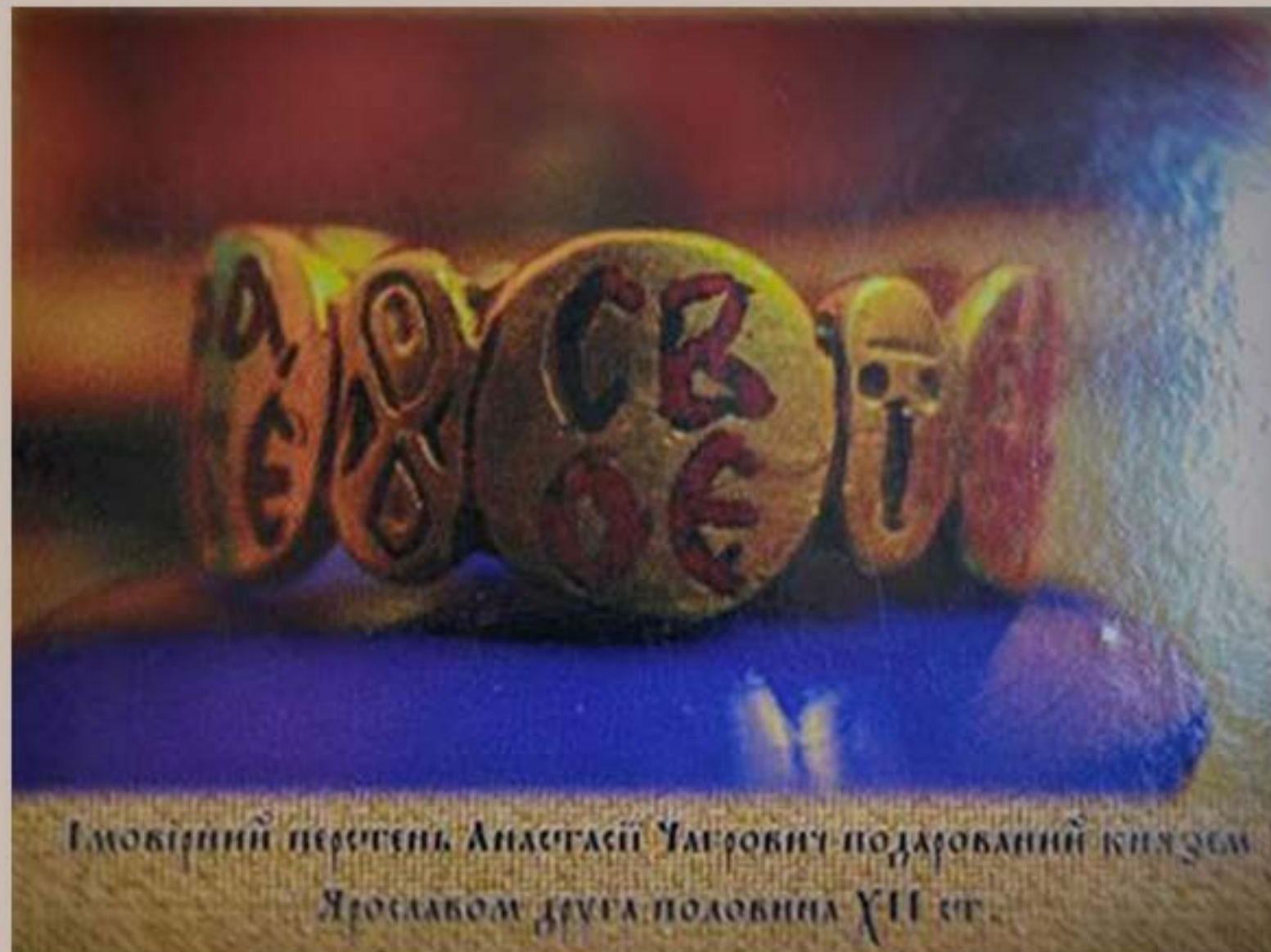
Варіант реконструкції собору

Розкопки Успенського собору Я. Пастернаком, 1936 р.

Після завоювання Галичини польським королем Казимиром III і встановлення у краї преференцій католицизму нова влада почала кампанію з передачі церковних будівель у великих містах римо-католикам. У 1362 році собор був наданий ордену францисканців. На основі археологічних досліджень Я. Пастернак дійшов висновку, що наприкінці XIV – на початку XV ст. конструкції будівлі зазнали значних руйнувань, і вже в той час на місці частини споруди виникла нова каплиця. У 1455 році польський король Казимир IV видав указ про заборону ремонтувати й відновлювати давні галицькі храми; у цей самий час ще значні за обсягом збережені залишки собору стали розбирати, і згодом на його місці був розміщений цвинтар. У 1584 році з решток Успенського собору, імовірно, за єпископа Гедеона Балабана, було зведено поряд нову кафедральну церкву Успіння Богородиці. Точна дата руйнування Успенського собору залишається невідомою. Писемні згадки опосередковано підтверджують його існування ще в другій половині XVI ст. Тоді ж (імовірно, до 1584–1585 років) споруджено нову Успенську церкву, але на місці старої ще в першій половині XVIII ст., згідно з інвентарем 1749 року, було добре видно кам'яні руїни. Рештки літописної Богородичної церкви княжого Галича виявила у 1936 році експедиція Наукового товариства ім. Т. Шевченка під керівництвом Ярослава Пастернака. Від храму збереглися лише фундаменти, частково вибрані, невеликі фрагменти підлоги та невеликі ділянки стін. Найважливішими в цих дослідженнях виявилися такі факти: 1) місце розташування собору на Крилоському городищі стало вагомим доказом у дискусії щодо локалізації літописного «града»; 2) значні розміри церкви – 37,5×32,4 м, що серед храмів Русі-України того часу поступаються лише розмірам Софії Київської; 3) білокам'яна техніка мурування та багатий архітектурний декор; 4) знайдено чоловіче поховання в кам'яному саркофазі, інтерпретоване дослідником як останки галицького князя Ярослава Володимирковича (Осмомисла). Спираючись на результати своїх досліджень, Я. Пастернак визначив час спорудження собору – 1157 рік.

Фундаменти собору будували переважно з туронської крейди, а наземні стіни – з дрібнозернистого вапняку та білого алебастру. В основі стін виявили сліди застосування внутрішніх дерев'яних зв'язків – «в'язей». Підлогу собору вимощували різним матеріалом: у «храмі вірних» і в центральній частині західної галереї, або притворі, – алебастровими плитами, у «святилищі» – плитами тербовлянського пісковика. В оздобленні застосовували різьблений декор у романському стилі – людські й звірині кам'яні маски, які служили консольними основами для колончастих поясів, частини зубчастого фризу та аркатурного пояса. До фрагментів кам'яної різьби слід віднести також частини кубоподібної капітелі, базу з круглою колонкою, а також уламки півкруглих валиків. Усе це показало, якою була білокам'яна оздоба собору – фризи та дуги, декоровані «в шахівницю», різьблені капітелі, кубоподібні консольки, плетінковий орнамент. Під час повторних досліджень руїн Успенського собору в 1992–1998 роках виявлено ще понад сто фрагментів архітектурних деталей білокам'яної різьби. Більшість декору вирізано з вапняку, проте траплялися й алебастрові профільовані елементи. На основі нових археологічних досліджень та архітектурного аналізу вдалося виділити три етапи формування планувальної та архітектурно-просторової структури собору. На першому етапі (при закладці фундаментів) він планувався як восьмистовпний храм з бічними двоярусними галереями. Уже в процесі будівництва його вирішили зробити шестистовпним, хрестовокупольним, з нартексом та бічними галереями. Наприкінці XII чи на початку XIII ст. собор перебудували в чотиристовпний, оточений із трьох сторін двоярусними галереями. На можливу двоярусність галерей вказує значна потужність обводних фундаментів, які були закладені на ту саму глибину, що й фундаменти внутрішніх стін собору. На певному етапі його функціонування галереї могли покривати односхилими дахами – звідти, правдоподібно, походить червона керамічна черепиця-дахівка, виявлена під час розкопок. Кутові частини собору, у плані квадратні або наближені до квадрата, могли завершуватися чотирма додатковими банями.

*Фундаменти Успенського собору
княжого Галича XII–XIII ст.*

Макет давнього Галича

Наприкінці 1990-х років постала ідея побудови копії собору на давньому місці. У 1999 році розпочалися будівельні роботи на рештках собору. У цей час було зруйновано ділянки автентичних фундаментів XII ст. і на їх місці закладено залізобетонні конструкції для будівництва нової споруди. Після розголосу цієї інформації роботи припинили. Дискусії та юридичні дії навколо проєктів зведення якогось варіанта копії давнього храму тривали до останнього часу. Рештки Успенського собору та каплиця святого Василя й надалі перебувають під загрозою знищення. У 2018 році фундаменти собору визнано об'єктом культурної спадщини національного значення, який внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Церква святого Пантелеймона біля давнього Галича.

Єдина на теренах Галицького князівства давньоруська мурована будівля, від якої збереглися стіни. Розташована в с. Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківській обл.,

за 5 км на північ від центру давньоруського Галича – городища в с. Крилос. Храм споруджено наприкінці XII – на початку XIII ст. (імовірно, близько 1200). Після 1349 року був переосвячений на ім'я святого Станіслава і став кафедральним собором католицького галицького архієпископа. Уперше згаданий під 1367 роком. Після перенесення кафедри з Галича до Львова (1427) перетворився на пустку. У 1596 році переданий ордену францисканців, які заснували при костьолі святого Станіслава монастир. Після перебудови 1598–1611 років храм набув вигляду тринавної базилики, при цьому всю верхню частину споруди, включно зі склепіннями, зробили наново. Храм постраждав 1676 року (від османських військ), у 1802 році (від пожежі) та особливо 1915 року (від артилерійського обстрілу). У 1926 році пам'ятку відремонтували. За радянської влади храм не діяв. У 1965 році реставрували західний портал. У 1997–1998 роках за проєктом І. Могитича відбулася реставрація з відновленням гіпотетичного первісного вигляду. Храм передано Українській греко-католицькій церкві. У первісному вигляді церква була хресто-во-купольною, майже квадратною в плані спорудою, із трьома нефами і трьома апсидами. Чотири стовпи мали в плані складну уступчасту форму. На них через систему склепінь (як гадають, нервюрних) спирався єдиний купол. Стіни збудовано з обтесаних вапнякових блоків. Храм має два портали, прикрашені колонками. Західний портал – перспективний, складнопрофільований, багато декорований різьбленням. Південний портал скромніший за оздобленням. Фасади апсид прикрашені півколонками й аркатурним поясом. Точність плану, якість мурування, тонке профілювання деталей, досконалість архітектурних форм вказують на високу кваліфікацію будівничих. Аналізуючи конструктивні та стилістичні риси храму, дослідники дійшли висновку про його спорідненість із західноєвропейською архітектурою (на стадії переходу від романського до готичного стилю) і про можливе походження зодчого з кола майстрів, пов'язаних із будівельною діяльністю цистерціанського чернечого ордену. Різьблення має аналоги в пам'ятках Угорщини. На стінах виявлено графіті кінця XII – XVIII ст. (написи кирилицею, латиницею та вірменською абеткою, рисунки). Деякі з них мають дати, найдавніші з яких – 1212 і, можливо, 1194 роки. Рідкісну для Русі посвяту церкви деякі дослідники пояснюють тим, що її фундатором був галицький і волинський князь Роман Мстиславич, у діда якого – київського князя Ізяслава Мстиславича – було хрестильне ім'я Пантелеймон. Храм стоїть на давньоруському городищі, яке могло бути приміським монастирем або княжим двором.

Церква святого Миколая Мирлікійського у Львові. Археологічні розкопки, проведені у 1978 році, засвідчили заснування храму у XIII ст. Храм збудовано з білого тесаного каменю. Точна дата будівництва церкви невідома і є предметом багатьох інтерпретацій та здогадок. Місце розташування храму на території однієї з найдавніших історичних ділянок, його планувальна структура та документальна традиція, що походить від датованого 1292 роком, привілею князя Лева про надання церкві земельних угідь (вірогідно, неавтентичного), свідчать про те що споруда могла бути збудована в ранній період історії міста – між 1264 і 1340 роками. Пам'ятка не зберегла свого первозданного вигляду. Від первісної церкви залишилися тільки фрагменти стін. Храм зазнав перебудов після пожеж 1623 та 1800 років, коли згоріли криті гонтом дахи, купол і вежа-дзвіниця над бабинцем. Церква являє собою своєрідну хрещату в плані споруду з квадратною навою, навколо якої групуються об'єми вівтаря з півкруглою апсидою зі сходу, прямокутного бабинця і бічних каплиць, також з півкруглими апсидами. Нава і вівтарна частина хрестовокупольного храму завершені типовими для української архітектури банями з ліхтарями. Об'ємно-планувальна композиція Миколаївської церкви зближує її з давніми храмами Київської Русі, а також має аналоги в архітектурі південних слов'ян. Від будівлі XIII ст. залишилися план, нижня частина кам'яних стін і відкриті з-під тиньку апсиди. У другій половині XVII ст. церкву перебудовано, роботи закінчено 1701 року, про що свідчить напис на арці головної нави. У 1776 році було прибудовано захристя. Пожежа 1783 року знищила давній іконостас, а після пожежі 1800 року церква отримала дві нові бані та бляшаний дах. Однак після добудов і перебудов вона зберегла головні риси старовинної архітектури – план грецького рівнораменного хреста і центральний купол.

Джерела світлин

<https://the-city.kiev.ua/ru/article/sofiyskiy-sobor-kiev-137>

<https://st-sophia.org.ua/uk/novini/rezultati-arheologichnih-doslidzhen-zdiysnenih-dovkola-sofijskogo-soboru-v-2021-rotsi/>

<https://ukrainaincognita.com/pam039yatky-knyazhoi-doby/zoloti-vorota>

<https://cerkiew.eu/?p=5284>

<https://oktv.ua/turizm/dostoprimechatelnosti-kieva/uspenskiy-sobor>

https://uk.wikipedia.org/wiki/Троїцька_надбрамна_церква#/media/Файл:Святі_місця.jpg автор фотографії: Misha Reme

http://st-sophia.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/lzobrazhenie-018_.jpg

<https://uahistory.com/topics/events/9388>

<https://news.obozrevatel.com/ukr/kiyany/life/v-merezhi-pokazali-unikalni-foto-mihajlivskogo-soboru-v-kievi-do-rujnuvannya-v-1930-h-rokah.htm>

<http://mdch.kiev.ua/node/995>

https://www.pslava.info/Kyiv_CerkFedorivskogoMonja,151246.html#

https://uk.wikipedia.org/wiki/Федорівський_монастир#/media/Файл:Федорівський_монастир6.jpg

<https://www.radiosvoboda.org/a/30200936.html>

https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2008-12-4/svit-2008-12-4-06-kulik_petrov.pdf

<https://www.interesniy.kiev.ua/place/tserkov-uspeniya-bogoroditsi-pirogoshhi/>

<https://kyivpastfuture.com.ua/ru/czerkov-uspenyua-bogorodyczy-pyrogoshhy-ystoryua/>

https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Богородиці_Пирогової#/media/Файл:Pyrohoshcha_Church_of_the_Mother_of_God.jpg

https://uk.wikipedia.org/wiki/Кирилівська_церква#/media/Файл:Кирилівська_церква_Фасад.jpg автор фотографії: Ростислав Маленков

<https://andy-travel.com.ua/kyrylivska-cerkva>

<https://ugorod.crimea.ua/article-vtrachen-svatin-kijeva-trohsvatitelska-vasilvska-cerkva>

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Трьохсвятительська_церква_\(Київ\)#/media/Файл:Зруйнування_Трьохсвятительської_церкви.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Трьохсвятительська_церква_(Київ)#/media/Файл:Зруйнування_Трьохсвятительської_церкви.jpg)

<https://vandrivka.com.ua/uspenskiy-sobor-m-kaniv/>

https://i1.wp.com/oldchernihiv.com/wp-content/uploads/2016/03/Spaso-Preobrazhenskiy_sobor.Interer2.jpg?ssl=1

<https://ukrainaincognita.com/chernigivska-oblast/chernigiv/spaso-preobrazhenskyi-sobor-u-chernigovi>

https://chernex.org.ua/ua/places/place_02.html

<https://tripmydream.ua/media/idei-puteshestviy/osinniy-avtomarshrut-iz-kyiva>

<https://vandrivka.com.ua/spaso-preobrazhenskyj-sobor-m-chernigiv/>

<https://secretland.info/uk/transfiguration-cathedral/>

Джерела світлин

<https://ukrainaincognita.com/chernigivska-oblast/chernigiv/chernigiv-sobor-borysa-i-gliba>

https://www.pslava.info/Chernigiv_Dyty nec_241-2,251817.html

https://www.pslava.info/Chernigiv_Dyty nec_240-1,251815.html

<https://guide.in.ua/business/253168/>

https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/76488_ilinskaya-cerkov-chernigov.htm

<https://ishchuk.net/Podorozhi/Ukraine/Chernigivska/Chernigivski/Chernigiv/> автор фотографії: Віталій Іщук © 2017

<https://vandrivka.com.ua/yeletskij-monastir-m-chernigiv/>

<https://chernihiv.travel/ua/project/vid-na-7>

<https://ukrainaincognita.com/chernigivska-oblast/chernigiv/chernigiv-pyatnytska-tserkva>

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Михайлівський_собор_\(Переяслав\)#/media/Файл:Залишки_Михайлівського_собору_2.JPG](https://uk.wikipedia.org/wiki/Михайлівський_собор_(Переяслав)#/media/Файл:Залишки_Михайлівського_собору_2.JPG)

автор фотографії: Mikhaylovskiy Andrey

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Михайлівський_собор_\(Переяслав\)#/media/Файл:Залишки_Михайлівського_собору_IMG_1978.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Михайлівський_собор_(Переяслав)#/media/Файл:Залишки_Михайлівського_собору_IMG_1978.jpg)

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Археологічний_музей_\(Переяслав\)#/media/Файл:Археологічний_музей_Національного_історико-етнографічного_заповідника_«Переяслав»_1.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Археологічний_музей_(Переяслав)#/media/Файл:Археологічний_музей_Національного_історико-етнографічного_заповідника_«Переяслав»_1.jpg)

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Археологічний_музей_\(Переяслав\)#/media/Файл:Археологічний_музей_Національного_історико-етнографічного_заповідника_«Переяслав»_2.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Археологічний_музей_(Переяслав)#/media/Файл:Археологічний_музей_Національного_історико-етнографічного_заповідника_«Переяслав»_2.jpg)

<https://www.shukach.com/ru/node/6507>

<https://travel.tochka.net/ua/6836-pereyaslav-khmelnitskiy-puteshestvuem-po-getmanskim-ulochkam/>

автор фото: © Сергій Клименко, klymenko.data-tec.net

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_святого_Михаїла_\(Остер\)#/media/Файл:Юр'їва_божниця_в_Острі.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_святого_Михаїла_(Остер)#/media/Файл:Юр'їва_божниця_в_Острі.jpg)

<https://www.ovruch.info/davni-foto-ta-malyunky-hramu-sv-vasyliya-v-ovruchi/>

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Свято-Успенський_кафедральний_собор_\(Володимир\)#/media/Файл:Володимир_Успенська_катедра_1892.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Свято-Успенський_кафедральний_собор_(Володимир)#/media/Файл:Володимир_Успенська_катедра_1892.jpg)

<https://www.hroniky.com/news/view/4057-kniaz-mstyslav-iziaslavych-khorobryi-voin-shcho-zbuduvav-naivelychnishyi-sobor-volyni>

https://anga.ua/articles/tsikava_ukraina/uspenskyi_sobor_u_volodymyr-volynskomu.html

https://anga.ua/sights/uspenskyi_sobor_u_volodymyr-volynskomu.html

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Свято-Успенський_кафедральний_собор_\(Володимир\)#/media/Файл:Volodymyr-Volyns'kiy_Soborna_Komplex_Uspens'kogo_Soboru_01_\(YDS_6391\).jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Свято-Успенський_кафедральний_собор_(Володимир)#/media/Файл:Volodymyr-Volyns'kiy_Soborna_Komplex_Uspens'kogo_Soboru_01_(YDS_6391).jpg) автор фотографії: Nataliya Shestakova

Джерела світлин

https://uk.wikipedia.org/wiki/Василівська_ротонда#/media/Файл:Василівська_церква.Володимир2.JPG автор фотографії: Denis Vitchenko

<https://andy-travel.com.ua/volodymyr>

<https://parafia.org.ua/USA/church/василівська-церква-галицька-і-полоць/>

<https://www.youtube.com/watch?v=bn6VABJVfh0>

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Успенський_собор_\(Галич\)#/media/Файл:Фундаменти_собору_Успіння_Пресвятої_Богородиці_P1890395.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Успенський_собор_(Галич)#/media/Файл:Фундаменти_собору_Успіння_Пресвятої_Богородиці_P1890395.jpg)

https://zaxid.net/tserkvi_skarbi_i_kohannya_serednovichnogo_galicha_n1548258

https://www.wikiwand.com/uk/Національний_заповідник_«Давній_Галич»#Media/Файл:Макет_давнього_Галича.jpg

https://zaxid.net/tserkvi_skarbi_i_kohannya_serednovichnogo_galicha_n1548258

<https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?idCrm=6af405b9-abaf-70cc-11ac-58b6b9d279ca&lang=ua>

https://ru.wikipedia.org/wiki/Церковь_Святого_Пантелеимона_%28Шевченково%29#/media/Файл:Saint_Panteleimon_Church,_Shevchenkove,_Ukraine-6297.jpg автор фотографії: © Raimond Spekking

https://ru.wikipedia.org/wiki/Церковь_Святого_Пантелеимона_%28Шевченково%29#/media/Файл:Церква_Святого_Пантелеймона_05.jpg
автор фотографії: Klymenkoу

<https://photo-lviv.in.ua/tserkva-svyatoho-mykolaya-knyazhyj-hram-lvova/>

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Миколая_\(Львів\)#/media/Файл:Church_of_Saint_Nicholas,_Lviv,_Khmelnyskoho_Street_\(01\).jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Миколая_(Львів)#/media/Файл:Church_of_Saint_Nicholas,_Lviv,_Khmelnyskoho_Street_(01).jpg)

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Миколая_\(Львів\)#/media/Файл:Хмельницького_Б.,_28,_7362.jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Миколая_(Львів)#/media/Файл:Хмельницького_Б.,_28,_7362.jpg)

Фотографії А. Чекановського: Софійський собор, Золоті ворота, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський собор Видубицького монастиря, Михайлівський Золотоверхий собор, фундаменти надбрамної церкви Михайлівського Золотоверхого монастиря, церква Спаса на Берестові, церква Богородиці Пирогоща, Успенський (святого Юрія) собор у Каневі, Спасо-Преображенський собор у Чернігові, Борисоглібський собор у Чернігові, Успенський собор Єлецького монастиря, П'ятницька церква в Чернігові, залишки церкви-усипальні в Переяславі, Остерська божниця, Свято-Василівський собор в Овручі, залишки церкви Іоанна Богослова в Луцьку.